

Σπύρος Ν. Παππάς

Τρεις άγνωστες επιστολές του Ανδρέα Κάλβου
από μια μεταφραστική αντιπαράθεση
με δογματικές προεκτάσεις (1853)

Μνήμη Γιάννη Δάλλα

Όπως έγινε παλαιότερα γνωστό, ο Ανδρέας Κάλβος στην περίοδο της δεύτερης διαμονής του στην Αγγλία (1852/1853-1869) είχε βεβαιωμένα παραβρεθεί σε μια συνέλευση της «Εταιρείας για την Προώθηση Χριστιανικής Γνώσης» («Society for Promoting Christian Knowledge», στο εξής: SPCK), στις 8 Νοεμβρίου 1853, με αφορμή ορισμένες μεταφραστικές και ερμηνευτικές παρατηρήσεις για την ορθότητα της απόδοσης του αγγλικού όρου «priest» με τη λέξη «ιερέυς», στη νεοελληνική μετάφραση του *Βιβλίου των Δημοσίων Προσευχών* (*The Book of Common Prayer*, για συντομία εδώ: *Προσευχητάριο*) της Αγγλικανικής Εκκλησίας, που είχε εκδοθεί για λογαριασμό της SPCK στα 1839.¹

Από τη θέση αυτή, θα ήθελα να ευχαριστήσω τους θεολόγους Κωνσταντίνο Μπελέζο, Αθανάσιο Παπαθανασίου και Δημήτρη Σαλαπάτα, οι οποίοι, σε ένα πρώιμο στάδιο της παρούσας έρευνας, με συνέδραμαν με χρήσιμες θεολογικές διευκρινίσεις. Επίσης, τον Δημήτρη Κονιδάρη, τον Λεύκιο Ζαφειρίου και τον Χρήστο Μπακογιάννη, για την πρόθυμη βιβλιογραφική υποστήριξη. Ιδιαίτερως, τον Peter Mackridge για τις ουδερικές επισημάνσεις και τις ουσιαστικές προτάσεις του που συνέβαλαν καθοριστικά στη βελτίωση των μεταφράσεων των επιστολών του Κάλβου, και τέλος τον Γιάννη Εούρια για τις βοηθητικές του παρατηρήσεις.

¹ Βλ. Λεύκιος Ζαφειρίου, «Για τις σχέσεις του Ανδρέα Κάλβου με την “Εταιρεία για την προώθηση Χριστιανικής Γνώσης”. Ένα κείμενο για τον Κάλβο κατά τη δεύτερη διαμονή του ποιητή στην Αγγλία», περ. *Πόρφυρας*, τχ. 139 (Απρίλιος-Ιούνιος 2011), Κέρκυρα 2011, σ. 71-76· πρβλ. *Το Φαλτήριον του Δαβίδ*, μεταφρασθέν υπό Α. Κάλβου Ιωαννίδου του Ζακυνθίου, εισαγωγή-σχόλια Γιάννης Δάλλας, Ίκαρος, Αθήνα 2011, σ. 15-17. Στο παραπάνω άρθρο, αναδημοσιεύεται μεταφρασμένο το κείμενο των Πρακτικών το οποίο προέρχεται από το δημοσίευμα του περιοδικού: *The Journal of Sacred Literature and Biblical Record*, τόμ. 7, τχ. 13 (Οκτώβριος 1854), σ. 221-222. Εντούτοις, ένα προγενέστερο δημοσίευμα από το έντυπο *The Ecclesiastical Gazette; or Monthly register of the affairs of the Church of England, and of its religious societies and institutions* (τόμ. 16, τχ. 186, Τρίτη, 13 Δεκεμβρίου 1853, σ. 125-126), παραδίδει μια πληρέστερη μορφή, χωρίς περικοπές, του εν λόγω αποσπάσματος, πρβλ. Λεύκιος Ζαφειρίου, *Παραλειπόμενα και συμπληρώματα στη βιογραφία του Ανδρέα Κάλβου*, Εν Τύποις, Λευκωσία 2018, σ. 124-127 και 143-149 (επίμετρο). Η χρονικώς πρώτη και αθησαύριστη, πλήρης δημοσίευση του συγκεκριμένου κειμένου εντοπίζεται στην εφημερίδα *The Saint James's Chronicle* (Τρίτη, 22 Νοεμβρίου 1853, σ. 1),

Από μια προσεκτικότερη ανάγνωση του πλήρους αποσπάσματος των Πρακτικών της SPCK, φαίνεται ότι της συγκεκριμένης τοποθέτησης του Κάλβου, ενώπιον του συμβουλίου, είχε προηγηθεί κάποιου είδους αντιπαράθεση «σε κάποια από τα δημόσια έντυπα», που προφανώς κινητοποίησε τη διοίκηση της Εταιρείας οδηγώντας τελικά το θέμα προς συζήτηση στην εν λόγω συνέλευση. Διαπιστώνεται, επίσης, ότι ο Κάλβος, προτού ακόμα έρθει σε επαφή με τη γραμματεία της SPCK, έχοντας ήδη πληροφορηθεί για το ζήτημα μέσα από τις στήλες μιας εκ των επίμαχων –αν και μη κατονομασθεισών– εφημερίδων, έλαβε την πρωτοβουλία να επικοινωνήσει, μέσω ιδιωτικής επιστολής, με τον «υπαίτιο» της αντιπαράθεσης –που επίσης δεν κατονομάζεται–, ο οποίος στη δημοσιευμένη τοποθέτησή του γνωστοποιούσε το όνομα και τη διεύθυνσή του. Εντούτοις, η επιστολή με τις παρατηρήσεις του Κάλβου, όπως πληροφορούμαστε, δεν ελήφθη υπ' όψιν από το συγκεκριμένο πρόσωπο και παρέμεινε αναπάντητη.²

Στο σημείο αυτό, αξίζει να παρακολουθήσουμε σε καινούργια μετάφραση στα ελληνικά το πλήρες απόσπασμα των Πρακτικών από τη συνέλευση της 8ης Νοεμβρίου 1853, από όπου προκύπτουν χρήσιμα στοιχεία τα οποία θα μας βοηθήσουν

η οποία θα μας απασχολήσει στο παρόν μελέτημα. Ο πλήρης τίτλος της νεοελληνικής μετάφρασης του *The Book of Common Prayer*, για λογαριασμό της SPCK στα 1839 έχει ως εξής: *Ευχολόγιον της Ηνωμένης Εκκλησίας Αγγλίας τε και Ιρλανδίας περιέχον τας Ακολουθίας του όλου ενιαυτού, την Ιερουργίαν των Μυστηρίων και των λοιπών Θεσμών και Τελετών της Εκκλησίας, έτι δε την τάξιν της Προχειρίσεως, Χειροτονίας και Καθιερώσεως επισκόπων, ιερέων και διακόνων· εις το οποίον προσετέθη και το Ψαλτήριον του Δαβίδ. Εκ του αγγλικού εις την κοινήν Ελληνικήν διάλεκτον μεταφρασθέντα. Εν Λονδίνω, ετυπώθη παρά Ουαλτήρου Μακδούαλλ, δαπάνη της προς Επαύξησιν της Χριστιανικής Γνώσεως Εταιρείας, εν έτει αωλθ' [1839].*

² Στις παρατηρήσεις της επιστολής αρ. 311 («Ο Ανδρέας Κάλβος στην Εταιρεία για την Προώθηση της Χριστιανικής Γνώσης, Λονδίνο, [Νοέμβριος] 1853», [στο:] Ανδρέας Κάλβος. *Αλληλογραφία*, τόμ. Β' [έκτ.], σ. 420-421), υπάρχει η εξής σημείωση: «Έμμεση πληροφορία. Ο Κάλβος με επιστολή του, η οποία λανθάνει, παρενέβη στις συζητήσεις της Εταιρείας σχετικά με τα μεταφραστικά προβλήματα κατά την προετοιμασία της νέας έκδοσης της μετάφρασης του *Βιβλίου των Δημοσίων Προσευχών*». Επίσης, ωρύτερα, στην επ. αρ. 276 (*idem*, σ. 279-280) γινόταν και πάλι αναφορά στην «προοπτική μιας νέας ελληνικής μετάφρασης του *Βιβλίου των Δημοσίων Προσευχών*», όπου επαναλαμβανόταν ότι ο Κάλβος «παρενέβη με επιστολή του (που μόνο έμμεσα γνωρίζουμε)» στις διεργασίες της SPCK. Όπως θα φανεί, όμως, στη συνέχεια, η αναφερόμενη επιστολή του Κάλβου δεν εστάλη στην SPCK, αλλά ιδιωτικώς στον άνθρωπο που ξεκίνησε όλη αυτή την αντιπαράθεση στα «δημόσια έντυπα», η οποία οδήγησε το θέμα προς συζήτηση στη συνέλευση της 8ης Νοεμβρίου 1853, όπου και παραβρέθηκε ο Κάλβος κάνοντας αυτοπροσώπως τις σχετικές δηλώσεις του. Θα πρέπει, επίσης, να διευκρινιστεί ότι στη συγκεκριμένη συνέλευση δεν υπήρξε συζήτηση περί της προετοιμασίας μιας καινούργιας έκδοσης της νεοελληνικής μετάφρασης του *Προσευχηταρίου*, καθώς το ζήτημα περιστρεφόταν γύρω από την έκδοση της SPCK του 1839 και τις πρόσφατες επικρίσεις που αυτή είχε δεχθεί με αφορμή τη χρήση της λέξης «ιερεύς» ως απόδοση του «priest».

στη συνέχεια να κατανοήσουμε καλύτερα όσα προηγήθηκαν της συνέλευσης, αλλά και όσα επακολούθησαν (βλ. Παράρτημα, αρ. 2):

[...] Κατά τη γενική συνέλευση της Εταιρείας [για την Προώθηση Χριστιανικής Γνώσης], την Τρίτη στις 8 Νοεμβρίου, ο Αιδεσ. Charlton Lane αναφερόμενος σε συγκεκριμένες επικρίσεις, οι οποίες, όπως κατάλαβε, είχαν εμφανιστεί σε κάποια από τα δημόσια έντυπα, σχετικά με την υιοθέτηση της λέξης *ιερεύς* ως προσδιορισμό του «priest», στη νεοελληνική μετάφραση του *Προσευχηταρίου*, της Εταιρείας, οι Γραμματείς ενημέρωσαν το Συμβούλιο ότι η προσοχή τους εστράφηκε προς το ζήτημα χάρη στον Αιδεσ. T. Hartwell Horne, ο οποίος ευγενώς τους διαβίβασε μερικά από τα άρθρα που αναφέρονταν σε αυτό, από τα οποία φαινόταν ότι το υπό ένσταση βιβλίο είχε εκληφθεί λανθασμένα ως αρχαιοελληνική μετάφραση αντί για νεοελληνική. Ελήφθησαν επιστολές, επίσης, από δύο άλλα μέλη της Εταιρείας σχετικά με αυτό το ζήτημα. Οι Γραμματείς, συνεπώς κατέφυγαν στα παλαιά κατάστιχα των συνελεύσεων της Επιτροπής των Ξένων Μεταφράσεων, όπου βρήκαν πληθώρα λεπτομερειών σχετικά με την προετοιμασία της εν λόγω μετάφρασης. Υπήρχε ήδη μια νεοελληνική μετάφραση του *Προσευχηταρίου* μας, εκπονημένη το έτος 1819 για την *Πολύγλωσση Δειτουργία* του κ. Bagster, από τον κ. Α. Κάλβο, ο οποίος καταγόταν από την Ελλάδα και τότε διέμενε στο Λονδίνο, όπου και συμμορφώθηκε με την Εκκλησία της Αγγλίας και τον επόμενο χρόνο εξελέγη επίτιμο μέλος αυτής εδώ της Εταιρείας. Ωστόσο, αυτή δεν ήταν μια εντελής μετάφραση, [αλλά] και η νεοελληνική γλώσσα, επίσης, είχε υποστεί τόσο δραστική αλλαγή μετά την ελληνική επανάσταση, ώστε η σημασία μιας καινούργιας μετάφρασης είχε κριθεί ιδιαιτέρως επειγούσα από την Επιτροπή των Ξένων Μεταφράσεων, ήδη από το έτος 1834. Καθώς είναι πρωταρχική φροντίδα της Επιτροπής να παράγονται τέτοιου είδους μεταφράσεις που να γίνονται κατανοητές από τους αλλοδαπούς οι οποίοι τις διαβάζουν, ακριβώς όπως θα γίνονταν κατανοητά τα αυθεντικά κείμενα από εμάς, έχει ως πρακτική της να προσλαμβάνει ντόπιους μεταφραστές, υπό την επίβλεψη Άγγλων ιερωμένων που είναι εξοικειωμένοι με τη γλώσσα των προτεινόμενων μεταφράσεων. Στην παρούσα περίπτωση, κατά συνέπεια, προκύπτει ότι ο Καθηγητής Βάμβας και ο κ. Νικολαΐδης, από την Αθήνα, προσελήφθησαν από την Επιτροπή, υπό την επίβλεψη του εκλιπόντος Αιδεσ. H. D. Leeves, ο οποίος για πολλά χρόνια ήταν ο πράκτορας της Βιβλικής Εταιρείας [= British and Foreign Bible Society] στην Ελλάδα, και ο Βρετανός Εφημέριος της Αθήνας. Τα πρακτικά της Επιτροπής δείχνουν πόσοι κόποι και φροντίδα δαπανήθηκαν σε αυτή τη μετάφραση, και ότι μόλις αυτή ολοκληρώθηκε στα 1838, ανατέθηκε στον Αιδεσ. Joseph Jowett, τότε επόπτη-επιμελητή της Βιβλικής Εταιρείας, να επιμεληθεί την εργασία και να επιβλέψει το τύπωμά

της στο Λονδίνο. Η Επιτροπή φαίνεται να έχει εναποθέσει την εμπιστοσύνη [της] στους κ.κ. Leevens και Jowett, εκ των οποίων, όπως θα μπορούσε να υποτεθεί, ούτε ένας δεν θα επέτρεπε τη χρήση της λέξης *ιερεύς* ως μετάφραση του «priest», εάν τη θεωρούσε ασύμβατη με την τρέχουσα πρόσληψη της στην Ελλάδα, [ώστε να ισχύουν] τέτοιες θεωρίες σαν αυτές που έγιναν το πρόσχημα για να κατηγορηθεί η Εταιρεία. Οι Γραμματείς, επιπλέον, δήλωσαν ότι λίγες μέρες αφότου το ζήτημα αυτό υπέπεσε στην αντίληψή τους, ο Δρ. Κάλβος, ο οποίος μετά από απουσία άνω των τριάντα ετών, επέστρεψε, εσχάτως, στην Αγγλία, προσήλθε στο γραφείο [της Εταιρείας] για να τους ενημερώσει, ότι έχοντας δει σε μια εφημερίδα μιαν από τις εν λόγω επιστολές, είχε γράψει στον συντάκτη της, ο οποίος έδινε το όνομα και τη διεύθυνσή του, για να τον πληροφορήσει για το σφάλμα ως προς την τρέχουσα πρόσληψη της σημασίας του *ιερεύς*, υπό την οποία είχε δημοσιεύσει τις παρατηρήσεις του, όμως η [επιστολική] επικοινωνία του, δεν έτυχε κανενός είδους ανταπόκρισης. Οι Γραμματείς προσέθεσαν, ότι ο Δρ. Κάλβος τους έδωσε τέτοιου είδους πληροφορίες και τους προμήθευσε με τέτοιου είδους έγγραφα για το επίμαχο ζήτημα, που οδήγησαν στο συμπέρασμα ότι η λέξη *ιερεύς* χρησιμοποιήθηκε ευσυνειδήτως, και χωρίς το παραμικρό ανάρμοστο κίνητρο, στο [μεταφρασμένο] *Προσευχητάριο* της Εταιρείας, και ότι ο ίδιος ο Δρ. Κάλβος, που ήταν τότε παρών [στη συνέλευση], ήταν έτοιμος να απαντήσει σε κάθε ερώτημα που θα μπορούσε να του τεθεί σχετικά με αυτό το θέμα.

Ο Δίκαιος Σεβασμιώτατος Πρόεδρος, αναφέροντας ότι το Συμβούλιο θα ενδιαφερόταν να ακούσει οποιοσδήποτε παρατηρήσεις θα είχε την καλοσύνη να διατυπώσει ο Δρ. Κάλβος επί του ζητήματος, ο κύριος αυτός παρατήρησε ότι το *ιερεύς* ήταν η λέξη που συνήθως χρησιμοποιείτο στην Ελλάδα για να υποδηλώσει τον χειροτονημένο ιερωμένο και ότι παρόλο που η λέξη *πρεσβύτερος* υπήρχε στην Ελληνική Βαθμίδα για τη Χειροτονία των Ιερωμένων, η χρήση της ήταν οικεία μόνο στον Κλήρο, [και έτσι] οι απλοί άνθρωποι δεν θα την καταλάβαιναν ως προσδιορίζουσα έναν από τους βαθμούς της ιεροσύνης: ότι το *ιερεύς* ήταν σε κοινή χρήση σε όλη την ελληνική επικράτεια για να προσδιορίσει έναν χειροτονημένο λειτουργό στη βαθμίδα των ιερωμένων, ενώ το *πρεσβύτερος*, σε πολλά μέρη της χώρας δεν θα γινόταν διόλου κατανοητό ότι αναφέρεται σε ιερωμένο. Ο Δρ. Κάλβος, σημείωσε ότι δεν υπήρχε ούτε μια συλλαβή ή γράμμα στη λέξη *ιερεύς* που να μεταδίδει σε έναν σύγχρονο Έλληνα, οποιαδήποτε ιδέα περί θυσίας, όπως, για παράδειγμα, αντιθέτως θα συνέβαινε, ουσιαστικά, με τη λέξη *θύτης*, ή με κάθε άλλη που προέρχεται από αυτήν. Θέλησε να υπενθυμίσει στο Συμβούλιο, ότι το *ιερεύς*, όπως πολλές άλλες λέξεις, σε όλες τις γλώσσες, είχε εξίσου μιαν ουσιαστική και μια συμπτωματική σημασία και ότι ουσιαστικά το *ιερεύς* δεν υποδήλωνε τίποτε παραπάνω από κάποιον ο οποίος έχει καθιερωθεί για ένα θείο λειτούργημα,

και ότι συμπτωματικώς προέκυψε, σε καιρούς ειδωλολατρικούς, να προσδιορίζεται έναν θύτη, και πως, με αυτή την έννοια, επίσης, υιοθετήθηκε από τους Εβδομήκοντα για να προσδιορίσει τον Εβραίο ιερέα. Αλλά ενώ τα συμπτώματα άλλαξαν υπό το Χριστιανικό [λατρευτικό] σύστημα, η λέξη [ιερεύς] παρέμεινε σε χρήση στην Ελλάδα, χωρίς ωστόσο τη συμπτωματική της σημασία – διατηρώντας, στην πραγματικότητα την ουσία της, αλλά έχοντας απωλέσει το [θυσιαστικό] σύμπτωμά της. Πρόσθεσε, ότι όταν του ανατέθηκε να μεταφράσει την *Αγγλική Λειτουργία* για τον κ. Bagster, σκέφθηκε ότι υιοθετώντας το *ιερεύς* ως ερμηνεία του «priest», είχε επιλέξει τη λέξη με την οποία οι συμπατριώτες του θα αναγνώριζαν καλύτερα τον βαθμό της ιεροσύνης που εννοείται από τον αγγλικό όρο. [...].³»

Βλέπουμε λοιπόν ότι ο Κάλβος, παράλληλα με την προσκόμιση υποστηρικτικών στοιχείων προς την SPCK, για την ορθότητα της χρήσης τής –οικειότερης για έναν σύγχρονο Έλληνα– λέξης «ιερεύς», ως απόδοση του αγγλικού όρου «priest», επιχειρούσε, κατά έναν τρόπο, να δικαιώσει και τις δικές του παλαιότερες μεταφραστικές επιλογές στην πρώτη νεοελληνική μετάφραση του *Προσευχηταρίου* που είχε εκπονήσει για λογαριασμό του εκδότη Σάμιουελ Μπάγκστερ (Samuel Bagster) στα 1819.⁴

³ Για την πρώτη επισήμανση της επίμαχης αντιπαράθεσης, όπως προκύπτει από το απόσπασμα των Πρακτικών, βλ. William Kemp Lowther Clarke, *A history of the SPCK*, SPCK, Λονδίνο 1959, σ. 111: «[...] An independent edition of the Prayer Book had been already produced by the Society in 1839. [...] Prayer Book and Bible both were criticized. The Prayer Book was condemned for its use of the word *hiereus* for priest instead of *presbyteros*. It was replied that *hiereus* was the commonly understood term for a Christian minister. The Septuagint controversy was more serious». Ο χειρόγραφος τόμος των Πρακτικών, από όπου αντλείται το απόσπασμα της συνέλευσης της 8ης Νοεμβρίου 1853, απόκειται στο τμήμα χειρογράφων της Πανεπιστημιακής Βιβλιοθήκης του Κέιμπριτζ, βλ. *Cambridge University Library*, SPCK. MS A1/46, σ. 62-66. Με την ευκαιρία, θα ήθελα να εκφράσω, και από τη θέση αυτή, την ευγνωμοσύνη μου στον αείμνηστο αρχιεικονόμο Peter Meadows (SPCK archivist, Department of Manuscripts, Cambridge University Library) για την παλαιότερη αυτοψία που πραγματοποίησε για χάρη μου, στα Βιβλία των Πρακτικών της SPCK των ετών 1820 και 1853.

⁴ Η νεοελληνική μετάφραση του Κάλβου, όπως πληροφορούμαστε από το απόσπασμα των Πρακτικών, είχε ολοκληρωθεί στα 1819 και ήταν εξ αρχής προορισμένη να περιληφθεί στην οκτάγλωσση έκδοση της Πολύγλωσσης *Αγγλικανικής Λειτουργίας*, η οποία και εξεδόθη στα 1821, βλ. *The Book of Common Prayer, and Administration of the Sacraments and other Rites and Ceremonies of the Church, according to the use of the United Church of England and Ireland, together with the Psalter, or Psalms of David; in eight languages; namely, English, French, Italian, German, Spanish, Greek, Ancient and Modern, Latin...*, Printed for Samuel Bagster, No. 15 Paternoster-Row, Λονδίνο 1821 (MDCCCXXI)· πρβλ. Γιάννης Ξούριας, «Η μετάφραση του Βιβλίου των δημοσίων προσευχών [του Samuel Bagster]», [στο:] *Ανδρέας Κάλβος, Έργα τόμ. Γ'* (Ποικίλα), επιμ. Δημήτρης Αρβανιτάκης,

Γίνεται, ωστόσο, σαφές από το παραπάνω απόσπασμα ότι οι συγκεκριμένες τοποθετήσεις μάς παρουσιάζουν μια μόνο πλευρά αυτής της αντιπαράθεσης, της οποίας αγνοούμε την αφετηρία και τις βασικές θέσεις που θα μας επέτρεπαν να αποκτήσουμε σφαιρικότερη εικόνα, αξιολογώντας έτσι και την παρέμβαση του Κάλβου.⁵

Ας δούμε, όμως, πώς ξεκίνησε η υπόθεση και με ποιον τρόπο εξελίχθηκε, εμπλέκοντας άμεσα τον Ανδρέα Κάλβο, ο οποίος, εκτός από την επίσημη τοποθέτησή του ενώπιον του συμβουλίου της SPCK που είδαμε, έλαβε μέρος και με τρεις επιστολές σε αυτή την –πρωτοφανή σε έκταση αλλά και ένταση– διά του Τύπου αντιπαράθεση.⁶

εισαγωγικές μελέτες Δημήτρης Δ. Αρβανιτάκης, Γιαννούλα Γιαννουλοπούλου, Νίκος Κ. Κουρκουμέλης, Γιάννης Εούριος, Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 2020, σ. 67-147 και σ. 278-633. Ωστόσο, η μετάφραση του Κάλβου κυκλοφόρησε και αυτοτελώς από τον ίδιο εκδότη, νωρίτερα, στα 1820 και ξανά στα 1826, υπό τον τίτλο: *Βιβλίον των Δημοσίων Προσευχών και της Υπηρεσίας των Μυστηρίων και άλλων Εκκλησιαστικών Θεσμών και Τελετών, κατά το έθος της Ηνωμένης Εκκλησίας, Αγγλίας και Ιβηρνίας, ω προσετέθη το Ψαλτήριον του Δαβίδ και αι μετά τας Συναπτάς Επιστολαί και Ευαγγέλια. Μεταφρασθέν εκ την Αγγλικής εις την κοινήν της Ελλάδος διάλεκτον υπό Α. Κάλβου, Ιωαννίδου, Samuel Bagster, Paternoster-Row, Λονδίνο 1820 (MDCCCXX) και 1826 (MDCCCXVI)*· πρβλ. Γιώργος Ανδρειωμένος, «Εισαγωγή» [στο:] *Αι Συναπταί, Επιστολαί και Ευαγγέλια, μεταφρασμένα υπό του Α. Κάλβου Ιωαννίδη*, πρόλ. π. Γεώργιος Μεταλληνός, εισαγωγή-βιβλιογραφία Γιώργος Β. Ανδρειωμένος, Εξάντας, Αθήνα 1988, σ. 15-18· του ίδιου, «Περί των θεολογικών ενδιαφερόντων του Ανδρέα Κάλβου», περ. *Πόρφυρας*, τχ. 138 (Ιανουάριος-Μάρτιος 2011), Κέρκυρα 2011, σ. 416-424: 417. Αξίζει, τέλος, να υπενθυμίσουμε ότι η συνεργασία του Κάλβου με τον Bagster δεν περιορίστηκε μόνο στη νεοελληνική μετάφραση του *Προσευχηταρίου*, αλλά επεκτάθηκε και στην επιμέλεια και διόρθωση της ιταλικής εκδόχης, που ακολουθούσε την παλαιότερη μετάφραση των Antonio Montucci και Luigi Valetti (Λονδίνο 1796). Στον τίτλο της αυτοτελούς ιταλικής έκδοσης του Bagster, πληροφορούμαστε επακριβώς τη συνεργασία του Κάλβου με τα εξής: «sotto la direzione e cura del sig. A. Calbo», πρβλ. *Το Ψαλτήριον του Δαβίδ...*, ό.π., σ. 10-14: 13 και σ. 482, 484.

⁵ Ο Κάλβος, υπενθυμίζουμε, είχε και στο παρελθόν παρέμβει σε δημόσιες αντιπαραθέσεις, αρχής γενομένης από την περίφημη διαμάχη ανάμεσα στον Αιδεσ. Frederick Nolan και τον Αιδεσ. Thomas Falconer (1818), ακολούθως στη διαμάχη με τον Γεώργιο Θερειανό (1828) και τέλος με τον Αντώνιο Δάνδολο (1849). Για όλα αυτά, βλ. Κωστής Δανόπουλος, *Η παρέμβαση του Ανδρέα Κάλβου στη θεολογική διαμάχη Frederick Nolan-Thomas Falconer (τέλος 1818)*, (.poema..) εκδόσεις, Αθήνα 2013· Μιχαήλ Πασχάλης, «Ο Ανδρέας Κάλβος και η παρερμηνεία του Ευσέβιου (ερωτήματα για τη φιλολογική λογισσύνη του Κάλβου)», *Νέα Εστία*, τχ. 1844 (Μάιος 2011), σ. 830-853· Νίκος Κ. Κουρκουμέλης, «Συγχαρητήρια επιστολή στον Γεώργιο Θερειανό», [στο:] *Ανδρέας Κάλβος, Έργα τόμ. Β' (Πεζά κείμενα)*, επιμ. Δημήτρης Αρβανιτάκης, εισαγωγικές μελέτες Παναγής Αλιπράντης, Δημήτρης Αρβανιτάκης, Νάσος Βαγενάς, Νίκος Κ. Κουρκουμέλης, Θεοδόσης Πυλαρινός, Luigi Trenti, σ. 61-69 και 146-153· του ίδιου, «Επίκρισις Θεολογική», *idem*, σ. 97-109 και σ. 169-173 (κείμενο Κάλβου).

⁶ Η συγκεκριμένη αντιπαράθεση διήρκεσε από την 1η Οκτωβρίου έως και την 20ή Δεκεμβρίου 1853, εμπλέκοντας 20 διαφορετικούς αλληλογράφους –η πλειοψηφία των οποίων έλαβε μέρος

*
* *

Στις 28 Σεπτεμβρίου 1853, ο Αιδεσ. Ουίλλιαμ Κλέμεντσον (William Clementson, 1823-1898),⁷ συνέταξε και απέστειλε μια μακροσκελή επιστολή στον εκδότη Στάνλεϋ Λις Γκίφαρντ (Stanley Lees Giffard, 1788-1858), ο οποίος συνεξέδιδε από παλιά τις δύο ιστορικές λονδρέζικες εφημερίδες, *The Saint James's Chronicle* (στο εξής: *TSSJC*) και *The London Evening Standard* (στο εξής: *TLES*).⁸

είτε υπογράφοντας με αρχικά γράμματα, είτε με ψευδώνυμα— και περιλαμβάνοντας συνολικά 50 τοποθετήσεις, δημοσιευμένες σε 28 φύλλα των εφημερίδων *The Saint James's Chronicle* και *The London Evening Standard*. Η μεγάλη έκταση και η ιδιαιτερότητα της αντιπαράθεσης δεν επιτρέπουν εδώ μια διεξοδική και συνολική παρουσίαση. Επί του παρόντος, αρκούμαι απλώς στο να δώσω σε παράρτημα τη βιβλιογραφική καταγραφή του συνόλου των δημοσιευμάτων, καθώς σκοπεύω να επανέλθω αναλυτικότερα στο ζήτημα, σε επόμενη, καταλληλότερη ευκαιρία. Στο ίδιο παράρτημα, επίσης, δημοσιεύονται οι βασικές επιστολές, στο αγγλικό τους πρωτότυπο, που παρουσιάζονται μεταφρασμένες στα ελληνικά, στο ανά χειράς μελέτημα.

⁷ Βιογραφικά στοιχεία για τον Αιδεσ. William Clementson, βλ. A. J. Pearman (Rev., M.A.), «Bethersden, its church, and monumental inscriptions», [στο:] *Archaeologia Cantiana, being transactions of the Kent Archaeological Society*, τόμ. 16 (1886), Printed for the Society, Λονδίνο 1886, σ. 96· του ίδιου, «Notes on Bethersden», [στο:] *Archaeologia Cantiana...*, ό.π., τόμ. 27 (1905), σ. 204, 206· *Crockford's Clerical Directory for 1874, being a statistical book of reference for facts relating to the clergy and the church*, Horace Cox, Λονδίνο 1874, σ. 175.

⁸ Βιογραφικά στοιχεία για τον Dr. Stanley Lees Giffard, βλ. εφ. *The Illustrated London News*, αρ. φ. 948, Σάββατο, 4 Δεκεμβρίου 1858, σ. 2. Ο Giffard, έχοντας σπουδάσει νομικά, έστρεψε από νωρίς το ενδιαφέρον του στη λογοτεχνία και τη δημοσιογραφία, όπου αναδείχθηκε σύντομα σε έναν από τους πλέον διακεκριμένους και ισχυρούς πολιτικούς συγγραφείς της εποχής του. Έπειτα από μιαν επιτυχημένη δημοσιογραφική πορεία έξι ετών στην εφημερίδα *The Saint James's Chronicle*, ανέλαβε από τα 1819 την εκδοτική της ευθύνη, για λογαριασμό της επιχειρηματικής δυναστείας της οικογένειας Baldwin, οι οποίοι του εμπιστεύθηκαν, επίσης, στα 1827 και την ευθύνη της νέας εφημερίδας *The London Evening Standard*, όπου και θα παρέμενε ισόβιος εκδότης έως τον θάνατό του στα 1858. Σύμφωνα με μια παραδοχή του ίδιου του Giffard στα 1843, αναλαμβάνοντας την έκδοση της *TLES* στα 1827, δεν σταμάτησε παράλληλα να συνεχίζει και την *TSSJC*, βλ. εφ. *Sheffield and Rotherham Independent*, Πέμπτη, 2 Σεπτεμβρίου 1843, σ. 6 («Metropolitan editors and Journals. The law of libel»):

[...] I have been 24 years a newspaper editor in this country. I have always been concerned with one establishment, the *Standard* and the *St. James' Chronicle*. Mr. Baldwin is the actual proprietor and printer of the newspapers with which I am connected. I am the actual editor, and have been for 24 years, and he is registered as proprietor, and as sole proprietor [...].

Θα πρέπει να θεωρηθεί απολύτως συνειδητή η επιλογή του Αιδεσ. Κλέμεντσον να απευθύνει την επιστολή του προς τον Γκίφαρντ, ο οποίος ήταν γνωστός για τα σφοδρότατα αντικαθολικά θρησκευτικά του αισθήματα, τα οποία αντικατοπτρίζονταν, άλλωστε, και στις εκδοτικές του επιλογές και κατευθύνσεις, βλ. Dennis Griffiths, *Plant here The Standard*, Macmillan, Λονδίνο 1996, σ. 40-41:

Η συγκεκριμένη επιστολή του Αιδεσ. Κλέμεντσον –όπου περιελάμβανε και τη διεύθυνσή του: «Thornhill-square, Islington»– απευθυνόταν με διακριτό τρόπο τόσο στον εκδότη της μιας εφημερίδας («To the Editor of The St. James's Chronicle»), όσο και της άλλης («To the Editor of The Standard»), δηλαδή προς τον ίδιο άνθρωπο, με προφανή σκοπό την επίτευξη μιας διπλής δημοσίευσης, στην προσπάθεια να δοθεί μια όσο το δυνατόν μεγαλύτερη δημοσιότητα και προβολή στο διγόμενο ζήτημα.

Η επιστολή αυτή δημοσιεύθηκε αρχικώς στην πρώτη εφημερίδα στις 1 Οκτωβρίου 1853, για να ακολουθήσει, δύο μέρες αργότερα, η αυτούσια δημοσίευσή της και στη δεύτερη⁹ (βλ. Παράρτημα, αρ. 1), υπό τον γενικό τίτλο «The Prayer Book and the Christian Knowledge Society», που θα συνόδευε στο εξής και όλες τις υπόλοιπες δημοσιευμένες τοποθετήσεις.

Εκεί, ο Αιδεσ. Κλέμεντσον, επιδιώκοντας να ευαισθητοποιήσει το προτεσταντικό αίσθημα του αναγνωστικού κοινού, εγκαλούσε τη μεταφραστική επιτροπή της SPCK για τη νεοελληνική της μετάφραση του *Προσευχηταρίου* (1839), στην οποία εντόπιζε «καχομεταφράσεις που επηρεάζουν τον Προτεσταντικό και Βιβλικό χαρακτήρα» της Αγγλικανικής Εκκλησίας.

Συγκεκριμένα, περιέγραφε την έκπληξη και την αγανάκτηση που ένωσε, όταν σε μια παλαιότερη επίσκεψή του σε συγγενείς στο Cheshire, διατρέχοντας τις σελίδες μιας παλαιάς ελληνικής μετάφρασης του *Προσευχηταρίου* την οποία του «ενεχείρισε προς επιθεώρηση» ένας ανιψιός του, διαπίστωνε τη συνεχή επανάληψη της λέξης «ιερέυς», ως απόδοση του όρου «priest» –προσδιοριστικού του δεύτερου βαθμού της ιεροσύνης, δηλ. «bishops, priests, and deacons»–, ο οποίος σε κάθε σημείο του αρχικού αγγλικού κειμένου «είχε αποδοθεί όχι με τον κατάλληλο, ανταποκρινόμενο ελληνικό όρο *Πρεσβύτερος*» –σύμφωνα με την ερμηνεία ότι η αγγλική λέξη «priest» αποτελεί παραφθορά της λατινικής λέξης «presbyter», εκ

«[...] Giffard as an editor was in the true Baldwin tradition: violently anti-Catholic and bitterly opposed to emancipation. It was said that "he looked upon the Roman Church as simply a political conspiracy carried on under the name of religion"». Για την εκδοτική δράση του Γκίφαρντ, πρβλ. *The Fraserian papers of the late William Maginn, LL.D. annotated, with a life of the author*, επιμ. Shelton Mackenzie, D.C.L., Redfield, Νέα Υόρκη 1857, σ. 58-59 (lviii-lix). Περισσότερα για τον επιχειρηματία Baldwin και τη συνεργασία του με τον εκδότη Γκίφαρντ, βλ. περ. *The Register, and Magazine of Biography, a record of births, marriages, deaths, and other genealogical and personal occurrences*, τόμ. 1, Nichols and Sons, Γουεστμίνστερ 1869, σ. 313-314. Ειδικές ευχαριστίες, οφείλω στη Natalie M. Houston, πρόεδρο της «Research Society for Victorian Periodicals» (RSVP) για την άμεση ανταπόκριση στα ερωτήματά μου, και ιδίως στους ερευνητές της RSVP, Patrick Leary και David Latané για ορισμένα, ιδιαιτέρως χρήσιμα στοιχεία περί του εκδότη Γκίφαρντ.

⁹ Βλ. αντιστοίχως: εφ. *TSJC*, αρ. φ. 14.980, Σάββατο, 1 Οκτωβρίου 1853, σ. 1 και εφ. *TLES*, αρ. φ. 9.096, Δευτέρα, 3 Οκτωβρίου 1853, σ. 1.

της αντίστοιχης ελληνικής— αλλά με τον επίμαχο προαναφερθέντα όρο, που κατά τον Αιδεσ. Κλέμεντσον «προϋπέθετε αλλά και ενέπλεκε» σε αυτόν «μια θυσία».¹⁰

Συνεχίζοντας, ανέφερε ότι λόγω παλαιότητας της έκδοσης που είχε εξετάσει και την απέδιδε στην SPCK —δίχως όμως να μας πληροφορεί εδώ για το έτος της έκδοσης— δεν θεώρησε σωστό, τότε, να δημοσιοποιήσει «αυτή την εμφανή διαστροφή, έχοντας την αμυδρή ελπίδα ότι οι μεταγενέστερες εκδόσεις θα μπορούσαν να έχουν τροποποιηθεί» και συνεπώς, στις 21 Σεπτεμβρίου 1853 (Δευτέρα), προσήλθε στην έδρα της SPCK για να προμηθευθεί «ένα αντίτυπο της τελευταίας έκδοσης, που έφερε τη χρονολογία 1839, η οποία φαινόταν να είναι απλώς μια ανατύπωση της προηγούμενης». Ο Αιδεσ. Κλέμεντσον σημείωνε ότι και σε αυτή την έκδοση εντόπιζε τις ίδιες «κακομεταφράσεις», φέρνοντας ορισμένα παραδείγματα

¹⁰ Το ζήτημα της προέλευσης του «priest» από τον «presbyter» ετέθη από νωρίς στην αντιπαράθεση, από τον Αιδεσ. John Henry Pooley, βλ. εφ. *TSJC*, Σάββατο, 8 Οκτωβρίου 1853, σ. 3 και εφ. *TLES*, Δευτέρα, 10 Οκτωβρίου 1853, σ. 3. Για την ετυμολογία του «priest» και την ευρύτερη αντίληψη περί του —εκ προτεσταντικής απόψεως— θυσιαστικού χαρακτήρα του «ιερέα», η οποία αποτελεί και το ακρογωνιαίο στοιχείο της εξεταζόμενης αντιπαράθεσης, ενδεικτικώς βλ. R. Mackenzie Beverly, *The Church of England examined with reference to Scripture and Tradition*, R. Groombridge, Λονδίνο 1844, σ. 91-96· John Booker (Rev., A.M.), *Obsolete Words and Phrases in the Bible and Apocrypha (including those in the contents of chapters and marginal readings), and also in The Prayer-Book...*, James McGlashan, Δουβλίνο 1853, σ. 67-68:

PRIEST, which denotes the second order of the Christian ministry, is the same as *presbyter*; and in its original signification, means no more than *elder*. The word *priest* is corrupted of *presbyter*. The Saxons first used *preostre*, which became, by further contraction, *preste* and *priest*. The French say *prestre*, and the Italians, *prète*. Though the meaning of the word should be obvious, from its derivation, yet *priest* in the common way of speaking, is taken for a *sacrificer*; to obviate which mistake, the compilers of the Scotch Liturgy have used the original word *presbyter*, instead of *priest*, in the whole of that book. The title *Πρεσβύτερος*, is given to Christian ministers in the Scriptures — Acts, xiv. 23; xv. 2; 1 Tim. v. 1; but they are never called *ιερείς*, which is the proper word to signify *sacrificers*, or such priests as offered sacrifice, in the strict sense of the word. The «*holy priesthood*» —1 Peter, ii. 5— and the «*royal priesthood*» —1 Peter, ii. 9— are spoken of the laity, as well as clergy. Nor does it appear that the name of *ιερείς* was ever given, as a proper title, to the Christian clergy by any of the most ancient Christian writers. They are called «*presbyters*» by Clement and Ignatius.

Πρβλ. Thomas C. Price (Rev. M.A.), *Christ the only sacrificing Priest under the Gospel. A sermon on Heb. vii. 23, 24, preached November 13, 1853, in the Church of St. Augustine, Bristol; and November 30, 1853, before the University of Oxford*, Hatchard and Sons, Λονδίνο 1854, σ. 8 και *passim*· Dennis C. Smolarski, *Sacred Mysteries: Sacramental Principles and Liturgical Practice*, Paulist Press, Νιου Τζέρσεϋ 1995, σ. 128· Collin Buchanan, *Historical Dictionary of Anglicanism*, The Scarecrow Press, Λάναμ-Μέριλαντ, Τορόντο, Οξφόρδη 2006, σ. 365-366, 367-368· επίσης, Γιάννης Ξούριας, «*Η μετάφραση του Βιβλίου των δημοσίων προσευχών...*», *ό.π.*, σ. 83-84 (σημ. 39).

για να δείξει τη διαφορά ανάμεσα στο αγγλικό πρωτότυπο και στη νεοελληνική μετάφραση, και δηλώνοντας με έμφαση ότι αυτή η «λαθροχειρία» οδήγησε «τους μεταφραστές μέσα στον ζήλο τους να υποστηρίξουν τον θυσιαστικό χαρακτήρα της Χριστιανικής λειτουργίας, στο να κάνουν μια διατύπωση που βρίσκεται σε ευθεία αντίθεση τόσο με τη διδασκαλία της Εκκλησίας της Αγγλίας όσο και με τον εμπνευσμένο Λόγο του Θεού».

Ακολούθως, επιχειρηματολογούσε για την αδυναμία νομιμοποίησης της χρήσης του όρου «ιερέυς», με βάση τη μαρτυρία των Γραφών και με σαφή αναφορά στο ζήτημα της ιεροσύνης· ειδικότερα, στο κατά πόσον ένας χριστιανός λειτουργός των μυστηρίων δικαιούται να χρησιμοποιεί τον τίτλο του «ιερέα», που φέρεται να ανήκει αποκλειστικώς στον Ιησού Χριστό, λόγω «απαραβάτου ιεροσύνης» η οποία είναι «αμετάδοτη πέρα από τον εαυτό Του». Παράλληλα, εδίγχετο ο φερόμενος θυσιαστικός χαρακτήρας του λειτουργήματος ενός ιερέα στο μυστήριο της θείας Ευχαριστίας, σε συνάρτηση και με το δόγμα της μετουσίωσης (doctrine of transubstantiation), –όπως αυτό γίνεται αποδεκτό και εννοείται από τη Ρωμαιοκαθολική και την Ελληνορθόδοξη Εκκλησία, αλλά απορρίπτεται από τον Προτεσταντισμό–,¹¹ με το συμπέρασμα ότι: «ένας Ιερέυς είναι ένας “θύτης”,

¹¹ Από τον 12ο αιώνα, στη δυτική Εκκλησία, είχε αρχίσει να γίνεται χρήση του όρου «μετουσίωσις» (transubstantiatio), αναφορικά με τη «μεταβολή» (ή μεταλλαγή) –όπως απεκαλείτο από την ανατολική Εκκλησία– των τιμών δώρων κατά το μυστήριο της θείας Ευχαριστίας. Με την ανάπτυξη της δυτικής σχολαστικής θεολογίας –που βασιζόταν στις αρχές της πλατωνικής και αριστοτελικής φιλοσοφίας, και προσπαθούσε να ερμηνεύσει με λογκρατικό τρόπο θεμελιώδεις αλήθειες της χριστιανικής πίστης–, χρησιμοποιήθηκε ο συγκεκριμένος όρος, σύμφωνα με τη διάκριση ουσίας και συμβεβηκότων, για την ανάπτυξη σχετικής θεωρίας, η οποία είχε σκοπό να εξηγήσει τον τρόπο της μεταβολής του άρτου και του οίνου σε σώμα και αίμα του Χριστού. Έτσι, λοιπόν, εθεωρήθη ότι κατά το μυστήριο της θείας Ευχαριστίας, μετά την ευλογία των τιμών δώρων, παύει πλέον να υπάρχει η ουσία τους, η οποία μεταβάλλεται σε σώμα και αίμα του Χριστού, ενώ εξακολουθούν να παραμένουν τα συμβεβηκότα του άρτου και του οίνου, τα οποία γίνονται αντιληπτά από τις ανθρώπινες αισθήσεις μέσω της θείας Μετάληψης. Η θεωρία αυτή αναπτύχθηκε από διάφορους δυτικούς θεολόγους και κυρίως από τον Θωμά Ακινάτη, ενώ με τη σταδιακή εδραίωσή της, ανυψώθηκε από τη Σύνοδο του Τριδέντου (1545-1563) σε επίσημο δόγμα της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας. Από τον 15ο αιώνα, άρχισε να χρησιμοποιείται ο όρος «μετουσίωσις» και από την ανατολική Εκκλησία, όχι ως δηλωτικός της σχετικής θεωρίας της δυτικής Εκκλησίας, αλλά μόνον ως ταυτόσημος του όρου «μεταβολή», διατηρώντας έτσι την πίστη της αρχαίας Εκκλησίας ότι ο τρόπος της μεταβολής παραμένει ακατανόητος για τον ανθρώπινο νου, βλ. Χρήστος Ανδρούτσος, *Δογματική της Ορθόδοξης Ανατολικής Εκκλησίας*, εκ του τυπογραφείου του «Κράτους», Εν Αθήναις 1907, σ. 344-376· Κ.Ι.Δ. [= Κ. Ι. Δυοβουνιώτης], «Μετουσίωσις», [στο:] *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 17, Πυρσός, Αθήνα 1931, σ. 91· Νικόλαος Ε. Τζιράκης, *Η Περί Μετουσίωσης (Transsubstantiatio) Ευχαριστιακή Έρις. Συμβολή εις την Ορθόδοξον περί μεταβολής διδασκαλίαν του ΙΖ' αιώνος*, [Διατριβή επί διδακτορία, υποβληθείσα εις Θεολογικήν Σχολήν του Πανεπιστημίου Αθηνών], Αθήναι 1977· Βλάσιος Ι. Φειδίας, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, τόμ.

και ως εκ τούτου υποδηλώνει μια “φυσία”, ή “θύμα”, και κάποια άτομα που αυτοποκαλούνται Άνθρωποι της Εκκλησίας, δεν διστάζουν να υποστηρίξουν ότι ο άρτος και ο οίνος στη Θεία Κοινωνία του Κυρίου είναι η φυσία που προσφέρεται στον Θεό από τον ιερωμένο (priest)».

Επανερχόμενος στο ζήτημα της ιεροσύνης, έφερε ως παράδειγμα το παλαιοδιαθηκικό αμάρτημα των Κορέ, Δαθάν και Αβειρών «οι οποίοι, μη ικανοποιημένοι με τον Λευιτικό ή λειτουργικό βαθμό, εξήτησαν επίσης και την ιεροσύνη», χρεώνοντας έτσι τους μεταφραστές και την SPCK –τηρουμένων των αναλογιών– με το ίδιο αυτό αμάρτημα, και αφήνοντας έναν σαφή υπαινιγμό ότι μέσω τέτοιων επιλογών προπαγανδίζονταν θέσεις των ρωμαιοκαθολικών:

Β' (Από την Εικονομαχία μέχρι τη Μεταρρύθμιση), Αθήναι 1994, σ. 459-475· π. Ιωάννης Ρωμανίδης, *Το προπατορικό αμάρτημα, Δόμος*, Αθήνα 2001, σ. 4-6. Στον Αγγλικανισμό, αντιθέτως, όπως προκύπτει από τα επίσημα 39 Άρθρα της Αγγλικανικής Εκκλησίας (Thirty-nine articles of religion, 1536-1571), που περιλαμβάνονται και στο Προσευχητάριο, η «μετουσίωσις» στη θεία Ευχαριστία (σύμφωνα με το 28ο άρθρο, που τιτλοφορείται: «Of the Lord's Supper»), δεν γίνεται αποδεκτή, καθώς «[...] δεν δύναται να αποδειχθεί υπό της Αγίας Γραφής, αλλ' είναι εναντίον προς τας λέξεις της Αγίας Γραφής, υπερβαίνει την φύσιν του μυστηρίου και έδωκεν αφορμήν εις πολλές δεισιδαιμονίας. Το Σώμα και το Αίμα του Χριστού δίδεται, λαμβάνεται και τρώγεται εν τη θεία Ευχαριστία, μόνον κατά ουράνιον και πνευματικόν τρόπον. Και μέσον δι' ου το σώμα του Χριστού λαμβάνεται και τρώγεται εν τη θεία Ευχαριστία είναι η πίστις. [...]», πρβλ. Αμίλλας Σ. Αλιβιζάτος, «Η μυστηριακή έννοια του μυστηρίου της θείας Ευχαριστίας παρά τοις Αγγλικανούς», περ. *Θεολογία*, τόμ. Α' (1923), τχ. 1, σ. 68-95. Για το μεγάλο ζήτημα των αποκλίσεων ανάμεσα στον Ρωμαιοκαθολικισμό, την Ορθοδοξία και τον Προτεσταντισμό, ως προς το μυστήριο της θείας Ευχαριστίας και τις διαφορές προσέγγισης ειδικώς στο ζήτημα της «μετουσίωσης», βλ. Charles Hodge (D.D.), περ. *Systematic Theology*, τόμ. 3, Scribner, Armstrong, and Co., Νέα Υόρκη· T. Nelson and Sons, Λονδίνο 1873, σ. 615-692; 677-692· John Adam Moehler (D.D.), *Symbolism or exposition of the doctrinal differences between Catholics and Protestants as evidenced by their symbolical writings*, (μτφρ. James Burton Robertson), Gibbings & Company, Λονδίνο 1906, σ. 235-254· *The Eucharist in the West: History and Theology*, επιμ. Robert J. Saly (S.J.), The Liturgical Press, Κόλετζβιλ-Μιννεσότα 2004· Lawrence Feingold, *The Eucharist: Mystery of Presence, Sacrifice, and Communion*, Emmaus Academic, Στόμπενβιλ-Οχάιο 2018. Θα είχε σημασία, τέλος, να αναφερθεί ότι το ρωμαιοκαθολικό δόγμα της μετουσίωσης κατέληξε να διακωμωδείται στα λαϊκά θεάματα της ελισαβετιανής Αγγλίας, με τη γνωστή φράση «hocus pocus», στη σκηνική διαδικασία της «μαγικής» εμφάνισης ή εξαφάνισης αντικειμένων, η οποία, σύμφωνα με τον Αρχιεπίσκοπο Καντερβουρίας John Tillotson (1630-1694), αποτελούσε παρωδία του λατινικού παραγγέλματος «hoc est corpus (meum)» –δηλαδή «...τοῦτο (μου) ἐστὶ τὸ σῶμα»–, όπως εκφέρεται από τους ρωμαιοκαθολικούς ιερείς στο μυστήριο της θείας Ευχαριστίας, πρβλ. John Tillotson (D.D., Late Lord Archbishop of Canterbury), *A Discourse against Transubstantiation*, S.P.C.K., J. G. & F. Rivington, Λονδίνο 1833, σ. 35-37· Charles Richardson (LL.D.), *A New Dictionary of the English Language...*, William Pickering, Λονδίνο 21844 (MDCCCXLIV), σ. 383· Peter Rollins, *The Divine Magician: The disappearance of religion and the discovery of faith*, Simon and Schuster, Νέα Υόρκη 2015, σ. 4-6.

[...] Μαθαίνουμε από την ιστορία ότι η ιδέα της *Ιεροσύνης*, σταδιακά εξελιγμένη, υπήρξε η πηγή όλων των τερατωδών αξιώσεων που ο Παπισμός έχει τόσον καιρό μετατρέψει σε απεριόριστη εξουσία επάνω στα πνεύματα και τις συνειδήσεις των ανθρώπων. Ο σκοπός των Ρωμαϊστών στην Εκκλησία μας είναι προφανώς να ασκήσουν την ίδια εξουσία και ως εκ τούτου είναι απαραίτητο το κοινό να είναι προετοιμασμένο να αντισταθεί στους ισχυρισμούς τους, κάτι που δεν μπορεί να γίνει πιο αποτελεσματικά, παρά μέσω της απογύμνωσής τους από τα «δανεικά στολίδια» και δείχνοντας την κενότητα της βάσης επάνω στην οποία στηρίζουν τις αξιώσεις τους.

Στην κατακλείδα της εκτενούς επιστολής του, ο Αιδεσ. Κλέμεντσον ανέφερε ότι ο σκοπός του ήταν περισσότερο πρακτικός, ζητώντας ευθέως, από την κατά τα άλλα «σεβάσμια εταιρεία», στην επόμενη συνέλευσή της, να προκρίνει «ένα ψήφισμα για την αναθεώρηση της ελληνικής έκδοσης του *Προσευχηταρίου*, ώστε να συμμορφωθεί η γλώσσα του με τη Γραφή και τη διδασκαλία της Εκκλησίας», δίχως, ωστόσο, να αποφύγει τον πειρασμό να κάνει και μian άκρως προκλητική διατύπωση, προσπαθώντας αφενός να προκαταλάβει τις όποιες αποφάσεις μιας πιθανής μελλοντικής συνέλευσης και αφετέρου να καλλιεργήσει την καχυποψία στο αναγνωστικό κοινό, με την προειδοποίηση ότι:

[...] εάν ένα τέτοιο ψήφισμα τύχει σωστής διαχείρισης – το κακό θα σταματήσει. Εάν όχι, το κοινό στο μέλλον θα γνωρίζει ποιον βαθμό εμπιστοσύνης μπορεί να εναποθέτει στην πιστότητα των μεταφράσεων που κυκλοφορούν από την εταιρεία, και μπορεί να πράττει αναλόγως. Εν πάση περιπτώσει, μια συζήτηση γι' αυτό το ζήτημα θα καθιστούσε σαφές το εάν η διαστροφή ήταν προσχεδιασμένη ή έγινε από άγνοια.

Είναι φανερό ότι και στις δύο περιπτώσεις του διχαστικού αυτού διλήμματος, γινόταν μια συνειδητή προσπάθεια από τον Αιδεσ. Κλέμεντσον να αμφισβητήσει το εκδοτικό κύρος της SPCK, αλλά, κυρίως, τον βαθμό της «προτεσταντικότητας» του διοικητικού της συμβουλίου, καθώς, όπως εντέχνως αφήνεται να εννοηθεί, τέτοιες μεταφραστικές επιλογές εξυπηρετούσαν εκτός από τις θέσεις των ρωμαιοκαθολικών, κατ' επέκταση, και εκείνες των αγγλοκαθολικών τρακταριανών· μια σοβαρότατη υπόνοια, που θα διατυπωθεί και ευθέως ως κατηγορία στην πορεία της αντιπαράθεσης.¹²

¹² Βλ. για παράδειγμα, την εξής χαρακτηριστική αναφορά του Αιδεσ. Κλέμεντσον (εφ. *TSJC*, Πέμπτη, 13 Οκτωβρίου 1853, σ. 3· εφ. *TLES*, Παρασκευή, 14 Οκτωβρίου 1853, σ. 3):

[...] Now, Mr. Editor, either these mistranslations were made designedly or in ignorance. I believe that the translators knew the meaning of the words they used, and that, holding the erroneous

Τι ήταν, όμως, εκείνο που ώθησε τον Αιδεσ. Κλέμεντσον στο να γράψει μια τέτοια αιχμηρή επιστολή, η οποία είναι σαφές ότι δεν περιοριζόταν στην επισήμανση μιας υποτιθέμενης μεταφραστικής αστοχίας, αλλά στοχοποιούσε, εμφανώς, την SPCK αναζητώντας «ανάρμοστα κίνητρα»; Το γεγονός ότι ο ίδιος, εκείνη την εποχή, δεν ήταν ένας απλός ιερωμένος αλλά ένας μαχόμενος μισιονάριος

opinion that the Christian minister has succeeded to the Jewish priest, they *designedly* translated the word «priest». [...] A certain party in the Church who sensitively shrink from everything distinctively *Protestant*, maintain that the minister of the Gospel is a *ιερεύς* or sacrificing priest, and that he offers, in some way or other, a sacrifice to God, some, as I stated in my former letter, holding that the sacrifice is the bread and wine used in the Lord's Supper. *Consistently with these opinions* we find the term *ιερεύς* used as the translation of the English words «priest», «curate», and «minister»; this translation is entirely in accordance with the aforesaid views; and in charging the translators with *mistranslation*, I never meant to insinuate that they wished to introduce an order into the Christian ministry which, *according to their belief*, did not exist; but I did and do charge them with introducing an order which can be proved to belong only, as an order, to the Lord Jesus Christ. The only assumption I make is, that the translators of the version in question must have believed in the *sacrificial* character of the Christian ministry, an opinion which I hold to be not only in accordance with the teaching of the Church of England, but one for which we have no warrant in the Word of God. [...] The words «priest», «curate», and «minister» are mistranslated, and their meaning perverted, in the Greek version of the Prayer-Book published by the Society for Promoting Christian Knowledge. Shall this mistranslation and perversion be allowed to continue? Let Protestant Churchmen give the answer.

Πρβλ. και την επιστολή του αλληλογράφου που υπογράφει με τα αρχικά «T.W.C.» (εφ. *TSJC*, Τρίτη, 18 Οκτωβρίου 1853, σ. 1):

Mr. Clementson has so ably impaled the Christian Knowledge Society and its apologists upon the horns of a very unenviable dilemma –ignorance, or wilful perversion with regard to the word *ιερεύς* in their Greek version of our Book of Common Prayer– as to render any observations of mine, on those points, unnecessary. My object in addressing you is, by a few facts, to illustrate, alas, the Romanising tendencies of the society, and to prove that Mr. Clementson is not chargeable with «uncharitableness» when he asserts his conviction that the word in question was willfully perverted.

Θα πρέπει να προστεθεί, επίσης, ότι και στην εφημερίδα *The London Daily News* (Δευτέρα, 24 Οκτωβρίου 1853, σ. 5), δημοσιεύθηκε μια επιστολή με την υπογραφή «A Protestant», γραμμένη με αφορμή την εκλογή του Αγγλικανού Επισκόπου Νοτίου Αφρικής, η οποία κατέληγε με την εξής –εύγλωττη για την απήχηση της αντιπαράθεσης– διαπίστωση: «[...] The growing tractarianism of the Christian Knowledge Society has been of late most ably pointed out by Mr. Clementson, but requires still more exposure». Για τον Αγγλοκαθολικισμό, το λεγόμενο «Κίνημα της Οξφόρδης» και τους Τρακταριανούς, ενδεικτικώς, βλ. Κ.Ι.Δ. [=Κ. Ι. Δουβουνιώτης], «Τρακταριανισμός», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 23, Πυρσός, Αθήναι 1933, σ. 252· *From Oxford to the People: Reconsidering Newman & the Oxford Movement*, επιμ. Paul Vaiss, Morehouse Pub Co., 1997· *The Oxford Dictionary of the Christian Church*, επιμ. Frank Leslie Cross-Elizabeth A. Livingstone,

και φανατικός πολέμιος του Παπισμού και του Τρακταριανισμού, υπηρετώντας από επιτελική θέση τα σχέδια της συντηρητικής –λουθηριανικών καταβολών– «Εταιρείας Προτεσταντικής Μεταρρύθμισης» («Protestant Reformation Society», στο εξής: PRS), θα μπορούσε, ενδεχομένως, να μας δώσει μια πρώτη απάντηση στο παραπάνω ερώτημα.¹³

Oxford University Press, Νέα Υόρκη 2005, σ. 69-70, 1212-1213· *The Oxford Movement, Europe and the Wider World 1830-1930*, επιμ. Stewart J. Brown-Peter B. Nockles, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 2012· Colin Buchanan, *Historical Dictionary of Anglicanism*, Rowman & Littlefield, 2015, σ. 57-62· George Herring, *The Oxford Movement in Practice: The Tractarian Parochial World from the 1830s to the 1870s*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2016· *The Oxford handbook of the Oxford Movement*, επιμ. Stewart J. Brown-Peter B. Nockles-James Pereiro, Oxford University Press, Οξφόρδη 2017.

¹³ Η μισιοναρική Εταιρεία «Protestant Reformation Society» (ή «Protestant Society for Promoting the Religious Principles of the Reformation and for Special Missions to Roman Catholics in Great Britain», όπως ήταν η πλήρης ονομασία της), είχε ιδρυθεί στα 1827 με το σύνθημα «The Bible alone the religion of Protestants» και εξαρχής είχε ταχθεί εναντίον του Παπισμού και αργότερα του Τρακταριανισμού. Η δράση της PRS, θα πρέπει να ιδωθεί στο πλαίσιο του ευρύτερου αντικαθολικού κινήματος που αναπτύχθηκε κατά τον 19ο αιώνα στην Αγγλία, ως επακόλουθο της «Roman Catholic Relief Act» (1829), η οποία, είχε συμβάλει στην άνοδο του Ρωμαιοκαθολικισμού στη Μεγάλη Βρετανία, πρβλ. D. G. Paz, *Popular Anti-Catholicism in Mid-Victorian England*, Stanford University Press, Στάνφορντ, Καλιφόρνια 1992· John Wolfe, *The Protestant Crusade in Great Britain, 1829-1860*, Clarendon Press, Οξφόρδη 1991. Ο Αιδεσ. Κλέμετσον, από τον Σεπτέμβριο του 1852, είχε αναλάβει τη νευραλγική θέση του «Επόπτη της Ειδικής Αποστολής προς τους Ρωμαιοκαθολικούς στην Αγγλία» («Superintendent of the Special Mission to Roman Catholics in England») της PRS καθώς και την εκδοτική ευθύνη του επίσημου οργάνου της που έφερε τον τίτλο: *The British Protestant; or, Journal of the «Special Mission to Roman Catholics in Great Britain»*. Εκτός των άλλων καθηκόντων του, ο Αιδεσ. Κλέμετσον ήταν υποχρεωμένος να εκπαιδεύει νέους μισιονάριους, με σκοπό να αποκτήσουν τα κατάλληλα εφόδια στη διαμάχη τους με τους ρωμαιοκαθολικούς. Η εκπαίδευση των μισιοναρίων γινόταν στο ίδρυμα της Εταιρείας και είχε διάρκεια έξι μηνών. Η εκπαίδευση χωριζόταν σε τρεις περιόδους και περιελάμβανε τις εξής θεματικές ενότητες: α) Αγία Γραφή, β) μελέτη των βασικών εγχειριδίων: *Manual to Romish Controversy* (Blakeney) και *Religion of Protestants* (Chillingworth), γ) εκκλησιαστική ιστορία. Ο Αιδεσ. Κλέμετσον έδινε εβδομαδιαίες διαλέξεις επί των συγκεκριμένων θεμάτων και ακολούθως, κάθε μήνα, υπέβαλλε τους εκπαιδευόμενους σε γραπτές εξετάσεις, πρβλ. John Wolfe, *The Protestant Crusade...*, ό.π., σ. 159 (σημ. 58), 183, 295-296. Για έναν γλαφυρό αυτοπροσδιορισμό της Εταιρείας, βλ. περ. *The British Protestant; or, Journal of the Religious Principles of the Reformation*, τόμ. 2, τχ. 13 (Ιανουάριος 1846), σ. 2: «THE REFORMATION SOCIETY is purely a missionary society. The SPIRITUAL QUESTION we conceive is alone VITAL-PRESSING-PARAMOUNT. This alone therefore the Reformation Society contemplates. AS A SOCIETY IT REPUDIATES ALL POLITICS WHATEVER. The strength of Popery is compressed in its religious principles. It deals with Romanism according to the prescriptions of St. Paul, and after the manner of Martin Luther. To diffuse Protestant light –to dispel Popish darkness– to arm Protestants against Jesuitism, and their proselyting exertions

Υπό αυτό, λοιπόν, το πρίσμα, δεν θα ήταν άσκοπο να αναζητηθούν τα βαθύτερα κίνητρα αυτής της επίθεσης –εκτός από τις όποιες προσωπικές φιλοδοξίες του Αιδεσ. Κλέμεντσον– και σε ένα ευρύτερο πλαίσιο «ενδοοικογενειακού» ανταγωνισμού, μεταξύ μισιοναρικών εταιρειών, με αλληλοσυγκρουόμενα συμφέροντα και διαφορετικά σημεία εκκίνησης –αν λάβομε εδώ υπ’ όψιν μας και τις διαφορετικές τάσεις του Προτεσταντισμού εντός της Αγγλικανικής Εκκλησίας (High Church, Low Church, Broad Church)–¹⁴ που διεκδικούσαν κοινό μερίδιο επιρροής –με ό,τι συνεπάγεται για τα υλικά οφέλη και, κατ’ επέκταση, την επιβίωσή τους– στο ίδιο σώμα των πιστών, το οποίο αποτελούσε την πλειονότητα των αναγνωστών παρόμοιων εντύπων, όπως οι εν λόγω εφημερίδες που φιλοξένησαν την επίμαχη επιστολή και όλη τη συνακόλουθη αντιπαράθεση.

Κάτι τέτοιο φαίνεται να υποστηρίζεται κι από το γεγονός ότι κατά τη διάρκεια της αντιπαράθεσης, στα πρωτοσέλιδα της εφημερίδας *TSJC* δημοσιεύθηκαν ορισμένες πληρωμένες αναγγελίες, εκ μέρους της PRS, που συνυπογράφονταν από τον Αιδεσ. Κλέμεντσον και «πληροφορούσαν» το κοινό για τις δραστηριότητες της Εταιρείας, επιδιώκοντας, όπως όλα δείχνουν, την εκμετάλλευση της τρέχουσας δημοσιότητας για την προώθηση των σχεδίων της PRS, η οποία διεκδικούσε ρόλο θεματοφύλακα των αυθεντικών προτεσταντικών αξιών της Αγγλικανι-

– and to bring Romanists out of the anti-christian apostacy, by faithfulness, by love, by truth, by prayer, by the Spirit of God, this is its blessed work». Για τη λειτουργική δομή και τους στόχους του ιεραποστολικού προγράμματος που διηύθυνε ο Αιδεσ. Κλέμεντσον, αναλυτικότερα, βλ. περ. *The British Protestant, or, Journal of the «Special Mission to Roman Catholics in Great Britain»*, τόμ. 8, τχ. 84 (Σεπτέμβριος 1852), σ. 121-124.

¹⁴ Η προκατάληψη ορισμένων εκπροσώπων της Low Church (όπου ανήκε και η PRS), για παλαιότερες σχέσεις της SPCK με τρακταριανικούς παράγοντες και εκπροσώπους της High Church, έως έναν βαθμό, δεν στερείται βάσης, καθώς, ο Αιδεσ. John Henry Newman (1801-1890), –εκ των πρωτεργατών του «Κινήματος της Οξφόρδης»– βεβαιωμένα, σε επιστολή του με ημερομηνία 5 Ιουλίου 1836, παρότρυνε τους τρακταριανούς φίλους του, που ασχολούνταν με την πολιτική και ασκούσαν επαγγέλματα με επιρροή, να κάνουν αντίπραξη στην Ευαγγελική πτέρυγα (που ανήκε στη Low Church), η οποία προσπαθούσε να έχει υπό τον διακριτικό της έλεγχο θρησκευτικές εταιρείες, όπως λ.χ. την Pastoral Aid Society και την SPCK. Κατά συνέπεια αυτής της πρόσκλησης του Newman, οι εκπρόσωποι της High Church είχαν ασκήσει πίεση για την αλλαγή των διαδικασιών, ως προς τη ρύθμιση της λήψης αποφάσεων στην εκδοτική πολιτική της SPCK. Παρότι, στη φάση εκείνη, οι εκπρόσωποι της High Church επέτυχαν να αποκτήσουν τον έλεγχο στα όσα δημοσιεύονταν, εντούτοις, προς απογοήτευση των τρακταριανών, υιοθέτησαν μια περισσότερο πλουραλιστική στάση, με σκοπό να μη διγούν τα αισθήματα των Ευαγγελικών, πρβλ. James Pereiro, «The Oxford Movement and Anglo-Catholicism», [στο:] *The Oxford History of Anglicanism*, τόμ. 3 (*Partisan Anglicanism and its Global Expansion, 1829–c. 1914*, επιμ. Rowan Strong), Oxford University Press, Οξφόρδη 2017, σ. 192. Για τις διαφορετικές τάσεις της Αγγλικανικής Εκκλησίας, ενδεικτικώς, βλ. *The Oxford Dictionary of the Christian Church*, ό.π., σ. 771-772, 1005.

κής Εκκλησίας, στοχεύοντας στην προσέλκυση συνδρομητών και αρωγών του ιεραποστολικού προγράμματος του οποίου προϊστάτο ο Αιδεσ. Κλέμεντσον και προβαλλόταν ως ένα αξιόπιστο ανάχωμα στην εξάπλωση της ρωμαιοκαθολικής προπαγάνδας στην Αγγλία.¹⁵

¹⁵ Βλ. σχετική αναγγελία, εφ. *TSJC*, Σάββατο, 15 Οκτωβρίου 1853, σ. 1: «SPECIAL MISSIONS to ROMAN CATHOLICS in GREAT BRITAIN, in CONNECTION with the ESTABLISHED CHURCHES of ENGLAND and SCOTLAND. The Committee of "The Protestant Reformation Society," earnestly call upon all who value Protestant truth, to aid them in their Missions to Roman Catholics in Great Britain. They just now increased their liabilities by the appointment of additional Missions; and it is their prayerful wish to go on adding to the number of labourers, until thereby they shall have provided means for evangelization of every Romanist in England and Scotland. It is the rule of the Society to carry on its operations in connection with the Parochial Clergy, both in North and South Britain, but it continues as ever an uncompromising opponent of Tractarianism. [...] Several Students are training for the Missionary work, and many applications from Candidates are before the Committee. The extension of the Society's operations has necessarily led to a great outlay, and, as the consequence, to the exhaustion of its funds. The Committee feel confident that British Protestants will not permit the work to stand still for want of means. By order of the Committee, WILLIAM CLEMENTSON, M.A., Superintendent of the Special Mission. JAMES MILLER Secretary. Donations and Subscriptions for the Special Mission will be thankfully received by the Treasurers [...] and by the Secretary, at the Office of the Society, 17, Berners street, Oxford-street, London»· πρβλ. εφ. *TSJC*, Σάββατο, 22 Οκτωβρίου 1853, σ. 1 και Τρίτη, 20 Δεκεμβρίου 1853, σ. 1. Στο τελευταίο αυτό φύλλο της εφημερίδας, όπου λήγει οριστικώς η αντιπαράθεση, εκτός των προηγούμενων πληροφοριών, υπάρχει και η εξής απεγνωσμένη έκκληση: «[...] This Society, now more than a quarter of century engaged in this interesting field, about two years ago organized the plan of Special Missions to Roman Catholics in England and Scotland. These Lay Missionaries are trained in the controversy during six months under the clerical superintendent before they are sent out. There are nearly Thirty now employed in those parts of the country which are most infected by Romanism. The Society was never more efficient; its labours were never so blessed. It rejoices in recognising as Sister Churches those whom Tractarianism separates. It refuses to be exclusive. It will not be latitudinarian. The time is short; the crisis we live in pregnant with ominous issues. Babylon is about to be destroyed. The Protestant Reformation Society is now sounding, it may be for the last time, "Come out of her, my people." [...] The Committee respectfully but earnestly call upon "all who love the Lord Jesus Christ in sincerity," to "come to the help of the Lord, to the help of the Lord against the mighty." It is literally now or never. May the Lord put it into the hearts of his people to respond to this appeal in behalf of perishing souls – this last battle for all we hold dear. By order of the Committee, GEORGE FINCH, JOHN CUMMING, D.D., WILLIAM CLEMENTSON, M.A., Superintendent of the Special Mission, JAMES MILLER, Secretary [...]». Θα είχε ενδιαφέρον, ίσως, να διερευνηθεί στο ιστορικό αρχείο της PRS (η οποία εξακολουθεί έως και σήμερα να υφίσταται), εάν τυχόν διασώζονται αρχειακά τεκμήρια σχετιζόμενα με την επίμαχη αντιπαράθεση, που θα μπορούσαν, ενδεχομένως, να διασαφηνίσουν το κατά πόσον υπήρξε μια κεντρική στοχοδότηση και οργάνωση της επίθεσης σε βάρος της SPCK, με τον Αιδεσ. Κλέμεντσον σε ρόλο «εκτελεστικού οργάνου». Όπως ενημερώθηκα από τον Derek Scale, υπεύθυνο επικοινωνίας της PRS –στον οποίο θα ήθελα κι από εδώ να εκφράσω τις ευχαριστίες

Δίχως να εστιάσομε εδώ στα επί μέρους επιχειρήματα της επιστολής του Αιδεσ. Κλέμεφτσον και στον πλήρη έλεγχο τους στην εξέλιξη της αντιπαράθεσης, οφείλομε να επισημάνομε μια σημαντική αντίφαση στο «αφήγημά» του και συγκεκριμένα στο σημείο όπου ανέφερε ότι είχε ήδη ελέγξει μια παλαιά ελληνική μετάφραση του Προσευχηταρίου, η οποία είχε εκδοθεί –όπως εδήλωνε– από την SPCK και ότι από την αυτοψία του αντιτύπου της «τελευταίας έκδοσης» της SPCK (1839), διαπίστωνε ότι αυτή «είναι απλώς μια ανατύπωση της προηγούμενης».

Με βάση το εκδοτικό χρονικό των νεοελληνικών μεταφράσεων του Προσευχηταρίου, γνωρίζομε ότι η μόνη άλλη νεοελληνική μετάφραση που θα μπορούσε να προηγείται της συγκεκριμένης του 1839 και να έπεται της πρώτης επίσημης –σε ελληνική αρχαΐζουσα– του Τζέιμς Ντούπορτ (James Duport) (1665), ήταν η μετάφραση του Κάλβου (1820, 1826), αναγράφοντας, σε κάθε περίπτωση, τόσο το όνομα του μεταφραστή στον τίτλο («Μεταφρασθέν εκ της αγγλικής εις την κοινήν της Ελλάδος διάλεκτον υπό Α. Κάλβου, Ιωαννίδου»), όσο και του εκδότη («London: Samuel Bagster, Paternoster-Row»): δύο στοιχεία που, εκ των πραγμάτων, δεν θα μπορούσαν να δικαιολογούν την παραπάνω απόδοση, από τον Αιδεσ. Κλέμεντσον, και της παλαιότερης αυτής έκδοσης στην SPCK.¹⁶

Η υπόθεση, πάντως, φαίνεται να περιπλέκεται περισσότερο, με ευθύνη του Αιδεσ. Κλέμεντσον, καθώς, σε επόμενο σημείο της αντιπαράθεσης, στις 27 Οκτωβρίου 1853, διαβεβαίωνε, παραπλανητικώς, ότι: «[...] μια μόνον έκδοση έχει γίνει ανάμεσα σε εκείνη του 1665 και σε εκείνη που βρίσκεται ενώπιόν μου (η έκδοση του 1665 ήταν στα αρχαία ελληνικά), εκδοθείσα από την Εταιρεία Χριστιανικής Γνώσης στα 1826, και ότι ήταν η εξέταση εκείνης της έκδοσης, αυτή που οδήγησε στον εντοπισμό και ακολούθως στην έκθεση των κακομεταφράσεων».¹⁷

μου– το αρχείο της Εταιρείας, επί του παρόντος, εξακολουθεί να παραμένει αταξινόμητο και ατακτοποιητό σε αποθηκευτικό χώρο της PRS, γεγονός που εμποδίζει τη διεξαγωγή της έρευνας και την εξαγωγή οποιωνδήποτε ασφαλών συμπερασμάτων.

¹⁶ Για το χρονικό των ελληνικών μεταφράσεων του Προσευχηταρίου, βλ. Ιωάννης Γεννάδιος, *Περί των ελληνικών μεταφράσεων του Ευχολογίου των Αγγλικανών ιστορικών, βιβλιογραφικών και κριτικών μελέτημα. Μετά δοξίμου νέας μεταφράσεως της Κατηγήσεως και Βεβαιώσεως...*, Εκδίδεται υπό της προς Διάδοσιν Χριστιανικών Γνώσεων Εταιρείας, Λονδίνο 1901, σ. 17-19· πρβλ. Γιώργος Ανδρειωμένος, «Εισαγωγή» [στο:] *Αι Συναπταί, Επιστολαί και Ευαγγέλια...*, ό.π., σ. 15-18, 23-24· Γιάννης Ξούριος, «Η μετάφραση του Βιβλίου των δημοσίων προσευχών...», ό.π., σ. 92-100: 99-100.

¹⁷ Πρόκειται για την εξής απάντηση του Αιδεσ. Κλέμεφτσον, σε προηγούμενη επιστολή του αλληλογράφου που υπέγραφε με τα αρχικά «T.F.H.» (εφ. *TSJC*, Σάββατο, 22 Οκτωβρίου 1853, σ. 3): «[...] I beg to inform "T.F.H." that only one edition has been issued between that of 1665 and the one which lies before me (the edition of 1665 was in ancient Greek), published by the Christian Knowledge Society in 1826; and that it was an examination of that edition which led to the detection and subsequent exposure of the mistranslations. [...]», βλ. εφ. *TSJC*, Πέμπτη, 27 Οκτωβρίου 1853, σ. 3.

Βλέπομε, δηλαδή, ότι ο Αιδεσ. Κλέμεντσον παραδέχεται ότι η «παλαιά έκδοση» που είχε εξετάσει στο Cheshire ήταν του έτους 1826, επίμενοντας, ωστόσο, σταθερά να την αποδίδει στην SPCK και «πιστοποιώντας» ότι ανάμεσα στην πρώτη του 1665 και σε εκείνη του 1839 (της SPCK), δεν είχε υπάρξει κάποια άλλη νεοελληνική μετάφραση.¹⁸

Σε αυτήν, όμως, τη σοβαρή αντίφαση, θα επανέλθομε στη συνέχεια, καθώς και από άλλα στοιχεία πρόκειται να καταδειχθεί ότι ο Αιδεσ. Κλέμεντσον –ειδικώς μετά και την καταλυτική παρέμβαση του Κάλβου– φαίνεται να αυτοεγκλωβίζεται στον παραπάνω λανθασμένο ισχυρισμό, δίνοντας τη δικαιολογημένη εντύπωση ότι ο ίδιος ήταν εκείνος που κινήθηκε εξ αρχής με «προσχεδιασμό» αλλά και «ανάρμοστα κίνητρα» εναντίον της SPCK.

Όσο για τον Ανδρέα Κάλβο, ο οποίος είχε «εσχάτως» επανεγκατασταθεί στο Λονδίνο, «μετά από απουσία άνω των τριάντα ετών» και από τις 5 Φεβρουαρίου 1853 ήταν πλέον παντρεμένος, σε δεύτερο γάμο, με την εκπαιδευτικό Charlotte Augusta Wadams (Σαρλότ Αουγκούστα Ουάνταμς, 1812-1888),¹⁹ είναι βέβαιο

¹⁸ Ο Αιδεσ. Κλέμεντσον επιμένει στον ισχυρισμό του, παραβλέποντας το γεγονός ότι σε προηγούμενο σημείο της αντιπαράθεσης (εφ. *TSJC*, Τρίτη, 18 Οκτωβρίου 1853, σ. 1), είχε γίνει ήδη αναφορά –με αρνητικό, έστω, πρόσημο– στη νεοελληνική έκδοση του Bagster (1820), από τον αλληλογράφο που υπέγραφε ως «Presbyter Anglicanus» [= Αιδεσ. Joseph Hemington Harris, 1800-1881]: «[...] There is a translation of the Prayer Book into Greek, published by Samuel Bagster, London, 1820, in which the same fatal error appears. Even the clause in the Litany “to illuminate all bishops, priests, and deacons,” is translated φωτίζειν πάντας τούς επίσκοπους ιερείς και διακόνους». Εντούτοις, στο φύλλο της 27ης Οκτωβρίου 1853, όπου δημοσιευόταν η προαναφερθείσα απάντηση του Αιδεσ. Κλέμεντσον στον αλληλογράφο με τα αρχικά «T.F.H.», υπήρχε και η σημαντική διευκρίνιση, –με κάποια δικαιολογημένη δόση ειρωνείας– του καλώς πληροφορημένου αλληλογράφου που υπέγραφε ως «Ιερέυς», αναφορικός με την παραπάνω επισήμανση του «Presbyter Anglicanus»: «[...] I observe, indeed, that the Neo-Greek version, published by Mr. Bagster, has also been objected to, as being equally peccant with that of the Society for Promoting Christian Knowledge; and although the preface to “Bagster’s Polyglott Liturgy” informs us that the work therein published is “an entirely new translation, by Mr. A. Calbo, a native Greek,” I must not venture to appeal to that gentleman’s version as any authority in the matter, as I find his name enrolled upon the society’s list of corresponding members: a discovery which must be expected to raise the cry immediately in certain quarters, of dishonest collusion for a wicked purpose. But by referring to the Report of the Foreign Translation Committee for the year 1838, I learn that the society’s version was prepared at Athens by the late Rev. H.D. Leeves, the highly respected agent, during so many years, of the British and Foreign Bible Society in Greece; and I well remember hearing, ten years ago, from his own lips, that the Rev. Joseph Jowett, the excellent Rector of Silk Willoughby, was employed by the committee to edit and correct the press of this version in London».

¹⁹ Πιο πρόσχειρα, βλ. Λεύκιος Ζαφειρίου, *Ο βίος και το έργο του Ανδρέα Κάλβου*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2004, σ. 121-122.

ότι διαβάζοντας, λίγες μέρες μετά, μια αναδημοσίευση της πρώτης επιστολής του Αιδεσ. Κλέμεντσον και μη έχοντας ακόμα λάβει γνώση της επίμαχης έκδοσης της SPCK (1839), έκρινε σκόπιμο –ως γνώστης και εμπλεκόμενος στο μεταφραστικό ζήτημα του Προσευχηταρίου– να στείλει μια διευκρινιστική επιστολή στον Αιδεσ. Κλέμεντσον, θεωρώντας, ευλόγως, ότι οι επικρίσεις του έθεταν στο στόχαστρο και τη δική του παλαιότερη νεοελληνική μετάφραση.

Εντούτοις, όπως προαναφέρθηκε, η επιστολή αυτή του Κάλβου όχι μόνο δεν έτυχε ανταπόκρισης, αλλά σύμφωνα με μια μεταγενέστερη, έμμεση παραδοχή του παραλήπτη της, πετάχτηκε, κυριολεκτικώς, στον κάλαθο των αχρήστων.²⁰ Ο Κάλβος, ωστόσο, είτε λόγω συγκυριακής προνοητικότητας, είτε, ενδεχομένως, και λόγω ενός συστήματος των όψιμων χρόνων του να διατηρεί αντίγραφα της εξερχόμενης αλληλογραφίας του, κράτησε ένα ακριβές αντίγραφο της εν λόγω επιστολής, το οποίο επρόκειτο να χρησιμοποιήσει προκειμένου να υπερασπιστεί τον εαυτό του, έναντι ορισμένων διαστρεβλώσεων του Αιδεσ. Κλέμεντσον.

Έτσι, όταν σε μια προχωρημένη πλέον φάση της αντιπαράθεσης δημοσιεύθηκε προς υποστήριξη της SPCK, για πρώτη φορά, στις 22 Νοεμβρίου 1853, το απόσπασμα των Πρακτικών της 8ης Νοεμβρίου 1853 που είδαμε, ο Αιδεσ. Κλέμεντσον συναντώντας εκεί το όνομα του «Δρ. Κάλβου» και διαβάζοντας τις τοποθετήσεις του ενώπιον του διοικητικού συμβουλίου της Εταιρείας, αναγνώρισε τον ίδιο άνθρωπο που του είχε απευθύνει, νωρίτερα, τη σχετική επιστολή.²¹

Ακολούθως, λοιπόν, στις 26 Νοεμβρίου 1853, εκμεταλλευόμενος την έκκληση του εκδότη για τη λήξη αυτής της μακράς αντιπαράθεσης, χρησιμοποίησε με διαστρεβλωτικό τρόπο μερικά σημεία από την επιστολή του Κάλβου, προσπαθώντας να χειραγωγήσει τις εντυπώσεις: «[...] Πραγματικά έλαβα ένα σημείωμα από τον Δρ. Κάλβο, του οποίου το όνομα ποτέ δεν είχα ακούσει, όπου εδήλωνε ότι είναι ενσωματωμένο στο παραπάνω παράθεμα [των Πρακτικών], προσθέτοντας όμως ότι οι μεταφραστές δεν θα μπορούσαν να έχουν υιοθετήσει περισσότερο ταιριαστή λέξη από το *ιερεύς*, εκτός από το *πρεσβύτερος*. Ο Δρ. Κάλβος επιπλέον μου έδωσε μια λίστα με πάνω από πενήντα συνώνυμα (νεοελληνικά) για τον *priest* και κατέληγε δηλώνοντας ότι η μετάφραση του εν λόγω Προσευχηταρίου ήταν πολύ ανακριβής, και μου ανέθετε να προσφέρω τις υπηρεσίες του στην εταιρεία

²⁰ Βλ. την παραδοχή στην επιστολή του Αιδεσ. Κλέμεντσον (εφ. *TSJC*, Πέμπτη, 15 Δεκεμβρίου 1853, σ. 3): «[...] If reference is here made to the publication of Dr. Kalvo's letter to me, I can only say that I considered it to be so strongly confirmatory of my statement respecting its contents (which statement I made from memory, *not having preserved the letter*) as to require no further observation from me; [...]».

²¹ Βλ. εφ. *TSJC*, Τρίτη, 22 Νοεμβρίου 1853, σ. 1.

ώστε να το αναθεωρήσει. Ο χρόνος μου ήταν τόσο πολύ περιορισμένος που δεν ήμουν σε θέση ν' απαντήσω στην επιστολή του. Σκοπεύω, Θεού θέλοντος, να δημοσιεύσω ολόκληρη την αλληλογραφία [της αντιπαράθεσης], όταν θα λάβω την ευκαιρία να κάνω μερικές παρατηρήσεις στις δηλώσεις του Δρ. Κάλβου στο συμβούλιο [της SPCK] [...].²²

Παρατηρούμε, συνεπώς, ότι ο Αιδεσ. Κλέμεντσον μετέφερε στους αναγνώστες της εφημερίδας μια περίληψη των γραφομένων του Κάλβου, επιθυμώντας να δείξει ότι ήταν επικυρωτικά των δικών του θέσεων, σε αντίθεση με όσα υποστηρίζονταν ενώπιον του συμβουλίου της SPCK, και αποφεύγοντας, σκοπίμως, να εστιάσει στο κύριο επιχείρημα, ότι η λέξη «ιερέυς» είχε επιλεγεί με μόνο κριτήριο την ευκολότερη κατανόηση των σύγχρονων Ελλήνων του αγγλικού όρου «priest», και όχι για να εξυπηρετηθούν «ανάρμοστα κίνητρα», σχετιζόμενα με κάποια υποτιθέμενη φιλοπαπική προπαγάνδα εκ μέρους της SPCK.

Με δεδομένη την εκπεφρασμένη επιθυμία του εκδότη να μη συνεχιστεί περαιτέρω η αντιπαράθεση, ο Αιδεσ. Κλέμεντσον υπολόγιζε ότι θα είχε τον τελευταίο λόγο στην υπόθεση, διαμορφώνοντας την κατακλείδα με τον πλέον ευνοϊκό τρόπο για την εξυπηρέτηση των αρχικών του επιδιώξεων.

Εντούτοις, δεν φανταζόταν ότι ο Κάλβος, που τόσον καιρό παρακολουθούσε, προφανώς, τα σχετικά δημοσιεύματα, θα έβρισκε τώρα την κατάλληλη ευκαιρία να εισέλθει στη συζήτηση, αναζωπυρώνοντας την αντιπαράθεση και υποχρεώνοντας τον εκδότη να τη διατηρήσει για αρκετό ακόμα διάστημα, γεγονός που

²² Βλ. εφ. *TSCJ*, Σάββατο, 26 Νοεμβρίου 1853, σ. 3, όπου το πλήρες σχετικό απόσπασμα έχει ως εξής:

[...] The same gentlemen stated that Dr. Kalvo «called at the office to inform them that, having seen in a newspaper one of the letters in question, he had written to the author of it, who gave his name and address, to apprise him of the mistake as to the present received signification of *ιερέυς* under which he had published his remarks; but that no notice had been taken of his communication. I did receive a note from Dr. Kalvo, whose name I had never heard, stating what is embodied in the above quotation, but adding that the translators could have adopted no more suitable word than *ιερέυς*, *except πρεσβύτερος*. Dr. Kalvo moreover gave me a list of upwards of *fifty* synonymes (modern Greek) for priest; and concluded by stating that the version of the Prayer Book in question was very *inaccurate*, and *commissioning me to offer his services to the society to revise it*. My time was so fully occupied that I was unable to reply to his communication. I purpose, God willing, to publish the whole of the correspondence, when I shall take the liberty to make some remarks on Dr. Kalvo's statement to the board [...]». Ο εκδότης Giffard, στο προηγούμενο φύλλο της εφημερίδας, ειδικώς μετά και τη δημοσίευση του αποσπάσματος των Πρακτικών της SPCK, είχε απευθύνει προς τους αλληλογράφους την εξής έκκληση: «With the publication of these letters we trust that our correspondents will allow the controversy to close».

θα απέβαινε, εντέλει, σε βάρος του Αιδεσ. Κλέμεντσον ματαιώνοντας, εκ του αποτελέσματος, και τις όποιες φιλοδοξίες του.

Πραγματικά, στο φύλλο της 29ης Νοεμβρίου 1853, δημοσιεύθηκε μια εκδοτική σημείωση η οποία ενημέρωνε τους εμπλεκόμενους αλληλογράφους ότι στο φύλλο της ερχόμενης Πέμπτης επρόκειτο να δημοσιευθεί μια επιστολή του Κάλβου.²³

Έτσι, στις 1 Δεκεμβρίου 1853, δημοσιεύθηκε η παρακάτω διπλή επιστολή, η οποία παρουσιάζεται εδώ σε μετάφραση στα ελληνικά, και στο δεύτερο σκέλος της περιλαμβάνει το ακριβές αντίγραφο της ιδιωτικής επιστολής που είχε απευθύνει νωρίτερα ο Κάλβος, στις 14 Οκτωβρίου 1853, προς τον Αιδεσ. Κλέμεντσον²⁴ (βλ. Παράρτημα, αρ. 3):

[Α']

Προς τον εκδότη της *St. James's Chronicle*. / Κύριε, – Καθώς παρατήρησα ότι έχετε δημοσιεύσει μιαν επιστολή του κ. Clementson, που αποσκοπεί να μεταδώσει στο κοινό μιαν εσφαλμένη εντύπωση του νοήματος της [επιστολικής] επικοινωνίας, που έλαβα το θάρρος να απευθύνω σε αυτόν τον κύριο, σχετικά με το ζήτημα της νεοελληνικής μετάφρασης του Αγγλικού Προσευχηταρίου, πολύ θα με υποχρεώνατε καταχωρίζοντας στην *Saint James's Chronicle*, προς δικαίωση της εντιμότητας του χαρακτήρα μου, το εσώκλειστο αντίγραφο της επιστολής μου. Επιθυμώ επίσης να προσθέσω, ότι όταν έγραψα στον κ. Clementson δεν είχα ποτέ μου δει την ελληνική μετάφραση του Προσευχηταρίου, που εκδόθηκε από την Εταιρεία Χριστιανικής Γνώσης, και ότι οι υπαινιγμοί μου για το ύφος και τη γλώσσα του έργου αναφέρονταν στη δική μου μετάφραση, η οποία φαντάστηκα ότι ήταν το επίμαχο βιβλίο· εντούτοις, όσον αφορά τη μετάφρασή μου, η επιστολή μου αποδεικνύει ότι δεν «εδήλωσα», όπως ο κ. Clementson αναφέρει να έχω κάνει, πως [αυτή] «ήταν πολύ ανακριβής». – Έχω την τιμή να είμαι, Κύριε, ο ευπειδής δούλος σας,

A. ΚΑΛΒΟΣ.

Stratford-grove, Stratford, Essex, Νοε.[μβρίου] 28, 1853.

[Β']

(Αντίγραφο).

Κύριε, – Διάβασα με ιδιαίτερη προσοχή στην [εφημερίδα] *Record* την επιστολή που απευθύνατε στον εκδότη της *St. James's Chronicle*, στην οποία

²³ Βλ. εφ. *TSJC*, Τρίτη, 29 Νοεμβρίου 1853, σ. 2: «To correspondents: Mr. Kalvo's letter on Thursday».

²⁴ Βλ. εφ. *TSJC*, αρ. φ. 15.006, Πέμπτη, 1 Δεκεμβρίου 1853, σ. 3.

εκφράζετε τις αντιρρήσεις σας ως προς τη λέξη *ιερεύς*, που χρησιμοποιείται στην ελληνική μετάφραση του Προσευχηταρίου. Φοβούμαι, Κύριε, ότι ως έναν βαθμό έχετε κάνει λάθος· καθώς, ανάμεσα στα 50 περίπου συνώνυμα που έχουμε για να εκφράσουμε τη λέξη *priest*, κανένα, απ' όσο γνωρίζω, δεν προσομοιάζει περισσότερο με αυτή [τη λέξη], από το *ιερεύς* και το *πρεσβύτερος*, αν εξαιρέσουμε τα πολύ κοινά αλλά πολύ ασήμαντα *παππᾶς* και *λειτουργός*, ή *λειτουργῶν*, με την ίδια προέλευση όπως η [λέξη] *liturgy*. Εμείς οι σύγχρονοι Έλληνες, Κύριε, δεν θεωρούμε καθόλου ότι η λέξη *ιερεύς* μεταφέρει την ιδέα του *θύτη* αλλά απλώς εκείνη του *sacerdos*, ή καλύτερα, εκείνη, ενός που έχει χειροτονηθεί ως ιερωμένος.

Αν είχα το δικαίωμα να προτείνω τροποποιήσεις στην Ελληνική μετάφραση την οποία υπαινίσεσθε, θα συνιστούσα τη συνολική αναθεώρηση και διόρθωση του ύφους της, καθώς η γλώσσα μας τη σήμερα ημέρα είναι πολύ διαφορετική από αυτή που ήταν όταν, στα 1819, η πρώτη νεοελληνική μετάφραση εκδόθηκε από τον κ. Bagster.

Στην περίπτωση, Κύριε, όπου είστε σε θέση να προσφέρετε τις υπηρεσίες μου στο Προσευχητάριο και στην Εταιρεία Χριστιανικής Γνώσης, για μια αναθεώρηση αυτού του είδους, σας εξουσιοδοτώ να το πράξετε ελεύθερα. – Είμαι, Κύριε, ο πλέον ευπειθής δούλος σας,

A. ΚΑΛΒΟΣ.

«Προς τον W. Clementson M.A.,
Οκτ.(ωβρίου) 14, 1853»

Ακολουθίες
(Ακολουθεί εδώ μια λίστα με 49 ελληνικές λέξεις, συνώνυμες για τον *priest*).

* * *

Από τις δύο παραπάνω επιστολές, φαίνεται ότι ο Κάλβος, μετά την επανεγκατάστασή του στην αγγλική πρωτεύουσα, έδειξε μάλλον από νωρίς ενδιαφέρον για τα θρησκευτικά τεκταινόμενα και τα σχετικά έντυπα, καθώς λίγες μόλις ημέρες μετά την αρχική δημοσίευση της πρώτης επιστολής του Αιδεσ. Κλέμεντσον, είδε στις 6 Οκτωβρίου 1853 μια αναδημοσίευσή της στην ιστορική εφημερίδα *The Record*, της οποίας, δεν θα πρέπει να αποκλείσουμε και το ενδεχόμενο να υπήρξε συνδρομητής.²⁵

²⁵ Βλ. εφ. *The Record*, αρ. φ. 2756, Πέμπτη, 6 Οκτωβρίου 1853, σ. 2. Θα ήθελα, με την ευκαιρία, να ευχαριστήσω τον αρχειονόμο William Hale (Rare Books and Early Manuscripts Department, Cambridge University Library) για τη συνδρομή του στον εντοπισμό της εν λόγω αναδημοσίευσης και για την ευγένειά του να μου αποστείλει ένα ψηφιακό αντίγραφο από το μικροφωτογραφημένο

Εκείνο, ωστόσο, που προκαλεί δικαιολογημένη εντύπωση είναι το γεγονός ότι ο Κάλβος παρότι βρίσκεται στο Λονδίνο επί σχεδόν δέκα μήνες, δεν φαίνεται να έχει επαναπροσεγγίσει την SPCK, καθώς στην αντίθετη περίπτωση, αφενός δεν θα ζητούσε από τον Αιδεσ. Κλέμεντσον να μεσολαβήσει εκ μέρους του, προτείνοντας τις υπηρεσίες του στην SPCK για μια ενδεχόμενη μελλοντική αναθεώρηση της νεοελληνικής μετάφρασης του *Προσευχηταρίου*, και αφετέρου, ως επίτιμο μέλος της SPCK από το 1820, θα είχε φροντίσει ήδη να θέσει ο ίδιος τις υπηρεσίες του στη διάθεση της Εταιρείας.²⁶

Αυτή την, εκ πρώτης όψεως, ακατανόητη στάση του Κάλβου, θα μπορούσαμε ίσως να εξηγήσουμε από το γεγονός ότι μάλλον δεν ετήρησε τις παλαιές εκείνες υποσχέσεις του προς την SPCK, «να αποδείξει με πράξεις την ειλικρίνεια της δήλωσης ευγνωμοσύνης του, ως επίτιμου και αντεπιστέλλοντος μέλους της Εταιρείας», ενώ, όπως όλα δείχνουν, δεν θα πρέπει να διατήρησε ανοιχτούς διαύλους επικοινωνίας με τη διοίκηση της Εταιρείας, στο διάστημα της υπερτριακονταετούς απουσίας του από την Αγγλία (1820-1852), θεωρώντας, πιθανότατα –μετά και τον διορισμό του στην Ιόνιο Ακαδημία– ότι με την εκπλήρωση των νεανικών του ονείρων «να γίνει ένας άνθρωπος των γραμμάτων και ως τέτοιος να επιστρέφει στον τόπο του για να μορφώσει τη νεολαία»,²⁷ δεν είχε λόγους να συντηρεί τέτοιου είδους σχέσεις από το αγγλικό του παρελθόν και μάλιστα όταν συνοδεύονταν από

πλήρες σώμα της εφημερίδας που απόκειται στην Παν/μιακή Βιβλιοθήκη του Κέμπριτζ (CUL, shelfmark NPR. 444 / microfilm. P.32). Περισσότερα για την εφημερίδα *The Record*, η οποία είχε ιδρυθεί στα 1828 και αποτελούσε, παραδοσιακά, όργανο της Ευαγγελικής πτέρυγας της Αγγλικανικής Εκκλησίας, βλ. James Grant, *The Newspaper Press: Its origin, progress and present position*, τόμ. 2, Tinsley Brothers, Λονδίνο 1871, σ. 129-136· Josef L. Altholz, «Alexander Haldane, *The Record*, and Religious Journalism», περ. *Victorian Periodicals Review*, (published by: The John Hopkins University Press, on behalf of the «Research Society for Victorian Periodicals»), τόμ. 20, τχ. 1 (Άνοιξη 1987), σ. 23-31· πρβλ. του ίδιου, «Newman and the *Record*, 1828-1833», περ. *Victorian Periodicals Review*, τόμ. 32, τχ. 2 (Καλοκαίρι 1999), σ. 160-165· *Dictionary of the Nineteenth-Century Journalism in Great Britain and Ireland*, επιμ. Laurel Brake-Marysa Demoor, Academia Press, Λονδίνο 2009, σ. 532.

²⁶ Ο Ανδρέας Κάλβος υπενθυμίζουμε ότι υπήρξε εκλεγμένο μέλος της SPCK από τις 18 Ιουλίου 1820, βλ. Σπύρος Ν. Παππάς, «Η εκλογή του Ανδρέα Κάλβου ως επίτιμου μέλους της “Εταιρείας για την προώθηση Χριστιανικής Γνώσεως” και μια άγνωστη επιστολή του (1820)», περ. *Μανδραγόρας*, τχ. 47 (Φθινόπωρο-Χειμώνας 2012) σ. 49-51· πρβλ. *Ανδρέας Κάλβος. Αλληλογραφία*, τόμ. Β' (1819-1869 & Αχρονολόγητες επιστολές), εισαγωγή-επιμέλεια-σχολιασμός Δημήτρης Αρβανιτάκης, με τη συνεργασία του Λεύκιου Ζαφειρίου, Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 2014, επ. αρ. 276, σ. 276-282.

²⁷ Βλ. την επιστολή του Ούγκο Φόσκολο προς τον Μιχαήλ Σικελιανό (1 Οκτωβρίου 1813), για το ζήτημα της αίτησης του Κάλβου, περί οικονομικής ενίσχυσής του από τους κυβερνήτες της Ζακύνθου, [στο:] Ugo Foscolo, *Epistolario*, τόμ. 4 (1812-1813) [= *Edizione Nazionale delle Opere di Ugo Foscolo*, τόμ. 17], επιμ. Plinio Carli, Felice Le Monnier, Φλωρεντία 1954, σ. 377-379.

συγκεκριμένες δεσμεύσεις, για την προώθηση και την εξυπηρέτηση σχεδίων που δεν σχετίζονταν πλέον με τις δικές του φιλοδοξίες και προτεραιότητες.²⁸

Ένα ακόμα ενδιαφέρον στοιχείο που προκύπτει είναι η εθνική αυτοσυνειδησία του Κάλβου, ο οποίος εκφράζεται προτάσσοντας την ελληνική καταγωγή του, ενώ αξίζει να υπογραμμιστεί τόσο η διαπίστωση των μεταβολών στην ελληνική γλώσσα –γεγονός το οποίο παρατηρήθηκε, όπως είδαμε, και στο απόσπασμα των Πρακτικών– όσο και η αυτοκριτική του, ως προς το παλαιότερο –«φτωχό», όπως πρόκειται να το χαρακτηρίσει στη συνέχεια– μεταφραστικό του αποτέλεσμα, η οποία φαίνεται, άλλωστε, να συνάδει σε σημαντικό βαθμό και με όσα επικριτικά σημειώνονταν στον πρόλογο της νεοελληνικής έκδοσης του *Προσευχηταρίου* από την SPCK (1839).²⁹

²⁸ Πάντως, αυτή η διαφαινόμενη αποστασιοποίηση δεν σημαίνει ότι εξασθένησαν και τα θεολογικά ενδιαφέροντα του Κάλβου, ενώ με επιφύλαξη θα πρέπει να αντιμετωπισθεί η έμμεση πληροφορία που μας μεταφέρει ο Χρήστος Νικολαΐδης-Φιλαδελφός (1808-1892) ότι ο Κάλβος, ευρισκόμενος στην Κέρκυρα, είχε συνδράμει τη Βιβλική Εταιρεία [British and Foreign Bible Society] στη νεοελληνική μετάφραση της Αγίας Γραφής, βλ. Χρήστος Νικολαΐδης-Φιλαδελφός, *Τα αφοριζόμενα από των Σχολείων Βιβλία*, (8.8.1876), σ. 5-6· πρβλ. π. Γεώργιος Δ. Μεταλληνός, «Πρόλογος», [στο:] *Δι Συναπταί, Επιστολαί και Ευαγγέλια...*, ό.π., σ. 12. Με εξαίρεση αυτήν εδώ την πληροφορία, που χρήζει οπωσδήποτε τεκμηρίωσης, δεν διαθέτομε άλλο στοιχείο το οποίο να φανερώνει κάποιου είδους συνεργασία ή έστω επικοινωνία του Κάλβου, κατά την κερκυραϊκή του περίοδο, με άλλη θρησκευτική Εταιρεία και κυρίως με την SPCK που εδώ μας ενδιαφέρει. Για τον προβληματισμό περί μιας συνειδητής ή χρησιμοθηρικής προσχώρησης του Κάλβου στον Αγγλικανισμό κατά την πρώτη και τη δεύτερη διαμονή του στην Αγγλία, της θρησκευτικότητάς του εν γένει, των πραγματικών θρησκευτικών του πεποιθήσεων και της θεολογικής του σκευής αλλά και των σχέσεών του με μισιοναρικές εταιρείες, βλ. Γιάννης Ξούριας, «Η μετάφραση του *Βιβλίου των δημοσίων προσευχών...*», ό.π., σ. 80-86· π. Γεώργιος Δ. Μεταλληνός, «Ο Ανδρέας Κάλβος (1792-1869) ως θρησκευτική προσωπικότητα», περ. *Επτανησιακά Φύλλα*, τόμ. ΚΘ', τχ. 3-4 (Φθινόπωρο-Χειμώνας 2009), Ζάκυνθος 2009, σ. 425-433: 430-433.

²⁹ Βλ. *Ευχολόγιον της Ηνωμένης Εκκλησίας Αγγλίας τε και Ιρλανδίας...*, ό.π.: «ΠΡΟΣ ΤΟΥΣ ΑΝΑΓΙΝΩΣΚΟΝΤΑΣ. Το Ευχολόγιον της Αγγλικανής Εκκλησίας μετεφράσθη δις προλαβόντως εις την γλώσσαν των Ελλήνων. Η μεν πρώτη μετάφρασις έγινε εν εις την αρχαίαν Ελληνικήν, και εξεδόθη το πρώτον εν Κανταβριγία το 1665· με επιγραφήν, «Βίβλος της Δημοσίας Ευχής και Τελέσεως Μυστηρίων, και των άλλων Θεσμών και Τελετών της Εκκλησίας, κατά το έθος της Αγγλικανής Εκκλησίας· κ.λ.». Η δε δευτέρα, γενομένη εις την κοινήν διάλεκτον, ετυπώθη εν Λονδίνω το 1826· με επιγραφήν, «Βιβλίον των Δημοσίων Προσευχών και της υπηρεσίας των Μυστηρίων, και άλλων Εκκλησιαστικών Θεσμών και Τελετών, κατά το έθος της ηνωμένης Εκκλησίας Αγγλίας και Ιβερνίας· κ.τ.λ.». Επειδή δε η μεν πρώτη, εξαιτίας της γλώσσης, είναι δυσκατάληπτος εις το πλείστον μέρος του λαού, η δε δευτέρα, διά το ακατάλληλον του ύφους, και διά την κατά μέρη ατελή μεθερμήνευσιν, δεν επέτυχεν, ως ήτον επιθυμητόν, του σκοπού· διά τούτο εκρίθη αναγκαίον να γίνη τρίτη αυτή μετάφρασις εις την νυν ομιλουμένην των Ελλήνων γλώσσαν, με επιμέλειαν περισσοτέραν, και επιστασίαν ακριβεστέραν· χωρίς να υπάρχη κανείς σκοπός τού να εισαχθή η χρήσις της ιδιικής μας

Ακολούθως, στο φύλλο της 6ης Δεκεμβρίου 1853,³⁰ ο Αιδεσ. Κλέμεντσον σε μια προσπάθεια να επεκτείνει την επιχειρηματολογία του για τον «θυσιαστικό

Λειτουργίας εις καμμίαν ξένην Εκκλησίαν, αλλά μόνον διά να γνωστοποιηθή εις όλους, ποίαι είναι αι Τελευταί, τα Έθιμα και τα Δόγματα, της Αγγλικανής Εκκλησίας» (η πλαγιογράφηση δική μου). Έχει σημασία να παρατηρηθεί ότι στο συγκεκριμένο προλογικό σημείωμα δεν γίνεται λόγος για την αυτοτελή έκδοση του 1820 του Μπάγκστερ, αλλά μόνο για εκείνη του 1826, χωρίς να προσδιορίζεται το όνομα του εκδότη και εκείνο του μεταφραστή Κάλβου. Η λεπτομέρεια αυτή θα μας βοηθήσει στην πορεία να ανιχνεύσουμε τόσο τη σκοπιμότητα όσο και τον «προσχεδιασμό» της επίθεσης του Αιδεσ. Κλέμεντσον.

³⁰ Βλ. εφ. *TSJC*, Τρίτη, 6 Δεκεμβρίου 1853, σ. 3: «[...] I proceed, in conclusion, to comply with my friend's request to "produce proofs and authorities" for my assertion that, "in the idea of a 'priest' entertained by a member of the Greek (Orthodox) Church, is contained a 'sacrificial' element," and in doing so I fear I shall come into collision with Dr. Kalvo's statement, made to the board of the Society for Promoting Christian Knowledge. / My first authority is the 17th article of the Council of Bethlehem, held in 1672, in which (after stating that "after the consecration of the bread the bread is *changed, transubstantiated, transmuted, transformed*, into the very true body and blood of our Lord, which was born in Bethlehem; ...that the substance of the bread and wine *no longer remains*, but the very body and blood of our Lord, that is to say, under the accidents of bread and wine..."), the "conclave of patriarchs and bishops" declare, "Further, we believe that this is a *true and propitiatory SACRIFICE* for all the quick and the dead." / My next *authority* is the (so-called) "Liturgy of St. Chrysostom;" –one or two passages will suffice. The *ιερεύς* says, "As Lord of all, thou has delivered unto us the consecration of this service, this UNBLOODY SACRIFICE... Strengthen with the might of Thy Holy Ghost me who have been endued with the grace of *priesthood*, that I may stand by this Thy holy *altar*, and consecrate Thy holy and spotless body and Thy precious blood." / Surely, Mr. Editor, this is sufficient testimony; here we have abundant proof that in the idea of a "priest" as entertained by a member of the Greek Church, is contained a "*sacrificial element*." / Dr. Kalvo, in his statement already referred to, remarked, "that there was not a syllable or letter in the word *ιερεύς* to convey, to a modern Greek, any idea of a sacrifice, as, for instance, *there would be*, on the contrary, *essentially in θύτης or in any word derived from it*." What will your readers say, when I show that every time the communion is administered in the modern Greek Church the *ιερεύς* exercises the office of a *θύτης*, which Dr. Kalvo confesses conveys "ESSENTIALLY" the idea of a *sacrifice*. In the aforequoted "Liturgy" the following ceremonies are found:– "Then the priest (*ó ιερεύς*), *thrusting the holy spear obliquely into the right side of the oblation, lifts up the holy bread, saying thus* – 'For His life is taken from the earth.' *And laying it, with the crumb side uppermost*, in the holy dish, the deacon saying 'SACRIFICE,' (the Greek verb is ΘΥΕΙΝ, the very word which Dr. Kalvo says "*essentially*" involves a *sacrifice*) – *he SACRIFICES or slays it crosswise, saying thus*, 'The Lamb of God is *sacrificed*, who takes away the sin of the world, for the life and salvation of the world.' *And he turns the other side upwards, which hath the cross upon it, and stabbing it with the spear on the right side, he saith*, – 'One of the soldiers with a spear'," &c., &c., I feel sure that now at length your readers will agree with me that a *ιερεύς* in the Greek Church is "A SACRIFICER," and, therefore, that if the Christian Knowledge Society would possess the confidence of English Protestants, they must expunge that term from their modern Greek version of the Prayer Book. Surely the "*ipse dixit*" of Dr. Kalvo will not be regarded as outweighing the authorities I have produced. [...].»

χαρακτήρα» της θείας Ευχαριστίας, από τον Ρωμαιοκαθολικισμό στην Ελληνορθόδοξη Εκκλησία – για το κοινό της οποίας προοριζόταν η νεοελληνική μετάφραση του *Προσευχηταρίου*– επρόκειτο να επικαλεστεί ως αυθεντίες του: το 17ο άρθρο της τοπικής «Συνόδου της Ιερουσαλήμ» (ή «Council of Bethlehem», κατά τον αδόκιμο χαρακτηρισμό του), που συνεκλήθη με πρωτοβουλία του Πατριάρχη Ιεροσολύμων Δοσίθεου Β' (1641-1707) στα 1672 ως απάντηση στην καλβινίζουσα –αποδιδόμενη στον Κύριλλο Λούκαρι– *Ομολογία περί της Ορθοδόξου Πίστεως* (1629/1633),³¹ θίγοντας ξανά το ζήτημα της μετουσίωσης, καθώς και τον θυσιαστικό ρόλο του «ιερέα» στο μυστήριο της θείας Ευχαριστίας –από άποψη πάντα προτεσταντική και αυστηρώς σχολαστική–, αλλά και αποσπάσματα από τη λεγόμενη «Λειτουργία του Αγίου Χρυσοστόμου», που αντλούσε μεταφρασμένα από το θεμελιώδες έργο του θεολόγου Τζων Κόβελ (John Covel, 1638-1722) για την Ανατολική Εκκλησία, τα οποία επίσης δεν

³¹ Για την τοπική Σύνοδο της Ιερουσαλήμ και την Ομολογία του Δοσίθεου, αναλυτικότερα βλ. Ιωάννης Καρμίρης, *Τα δογματικά και συμβολικά μνημεία της Ορθοδόξου Καθολικής Εκκλησίας*, τόμ. Β', Akademische Druck - U. Verlagsanstalt, Γκρατς 1968, σ. 774-853 και σ. 841 (ειδικότερα για το 17ο άρθρο). Για την αποδιδόμενη στον Κύριλλο Λούκαρι, «Ομολογία», ενδεικτικώς, βλ. του ίδιου, «Περί το πρόβλημα της λεγομένης “Λουκαρείου” Ομολογίας», περ. *Θεολογία*, τόμ. 56, τχ. 4 (1985), σ. 657-693. Αξιοσημείωτα, πάντως, για τις λατινικές επιδράσεις στη διατύπωση της Ομολογίας του Δοσίθεου, είναι όσα αναφέρει ο ίδιος μελετητής (*Τα δογματικά και συμβολικά μνημεία...*, ό.π., σ. 817-820): «[...] Είναι αληθές ότι ο Δοσίθεος, εξ απίνης και απροπαρασκευάστος και εν νεαρά ηλικία αναγκασθείς να γράψη εν μεγάλη σπουδή προς απόκρουσιν του προτεσταντικού κινδύνου την Ομολογίαν του, είδεν εαυτόν υποχρεωμένον να προσφύγη προς την από μακρού επιτυχώς διεξάγουσαν τον αντιπροτεσταντικόν εν τη Δύσει αγώνα και εγγύτερον τη Ορθοδόξω ισταμένην Λατινικήν Θεολογίαν και εκ ταύτης να δανεισθή όπλα τινά προς απόκρουσιν των νέων διδασκαλιών και θεωριών και πρόληψιν προτεσταντικών επιδράσεων επί την Ορθοδοξίαν. Διά τούτο η Ομολογία του δεν είναι απηλλαγμένη εντελώς των ελλείψεων της εποχής εκείνης, ούτε τελείως άμοιρος λατινικών επιδράσεων, ούτε ασκεί κριτικήν και πολεμικήν και κατά των λατινικών ετεροδιδασκαλιών, ας ουδέ καν μνημονεύει ή υπαινίσσεται, πλην ολίγων εξαιρέσεων, και τούτων μεταγενεστέρας εν τη τρίτη εκδόσει προστεθεισών. [...] Εξάλλου δ' όμως είναι αναμφισβήτητον, ότι ο Δοσίθεος υπέστη επίδρασιν τινα εκ των υπ' αυτού χρησιμοποιηθέντων λατινικών δογματικών βοηθημάτων, άκων και χωρίς ν' αντιληφθή ίσως το τοιούτον. [...] Αι επιδράσεις όμως αύται δεν πρέπει να υπερτιμώνται, διότι είναι μεμονωμένα, ευδιάκριτοι, μάλλον εξωτερικά και φραστικά, αναγόμεναι εις την μορφήν, την διατύπωσιν, την φρασεολογίαν και την μέθοδον, ουχί δε εις την ουσίαν και το περιεχόμενον των ορθοδόξων δογμάτων [...]. [...] [Ε]κ της μεταγενεστέρας “εν τω Εγχειριδίω” προσθήκης υπό του Δοσιθέου πολυαρίθμων πατερικών μαρτυριών περί του μυστηρίου της θείας ευχαριστίας συνάγεται, ότι ούτος ορθοδόξως ηγνώνει την πραγματικήν και ουσιώδη μεταβολήν εν τω μυστηρίω παρεκτός της αναλήψεως του λατινικού όρου “μετουσίωσις”, του άλλως συγγενούς και συνωνύμου προς τον αρχαίον ελληνικόν “μεταστοιχείωσις” και απαντώντος και παρ' άλλους προγενεστέροις και μεταγενεστέροις του Δοσιθέου και συγχρόνοις ημίν έτι ορθοδόξοις θεολόγοις, περί ων πάντων δεν δύναται βεβαίως άνευ ετέρου να λεχθή ότι τελούσιν υπό λατινικήν επίδρασιν».

εδίστασε να μεταχειριστεί κατά το δοκούν και αλλοιωμένα, με σκοπό την εξυπηρέτηση των αρχικών του θέσεων.³²

Η αντίδραση του Κάλβου στις συγκεκριμένες τοποθετήσεις και ιδίως απέναντι στη θρασυότητα του Αιδεσ. Κλέμεντσον να επικαλεστεί ακόμα και τον ίδιο, ως μιαν επιπλέον «αυθεντία» δήθεν επικυρωτική των ισχυρισμών του, δεν άργησε να έρθει.³³ Δύο μέρες αργότερα, στις 8 Δεκεμβρίου 1853, ο εκδότης ενημέρωνε και πάλι τους εμπλεκόμενους αλληλογράφους ότι επέκειτο η δημοσίευση μιας καινούργιας επιστολής του Κάλβου στο ερχόμενο φύλλο του Σαββάτου.³⁴

Έτσι λοιπόν, στις 10 Δεκεμβρίου 1853, δημοσιεύθηκε η τρίτη και εκτενέστερη καλβική επιστολή, η οποία παρατίθεται ευθύς αμέσως σε μετάφραση στα ελληνικά³⁵ (βλ. Παράρτημα, αρ. 4):

Προς τον εκδότη της *St. James Chronicle*. / Κύριε, – Η αντιπαράθεση σχετικά με τη μετάφραση του Προσευχηταρίου στα νέα ελληνικά δεν θα είχε δοκιμάσει

³² Βλ. John Covel, *Some account of the present Greek Church, with reflections in their present doctrine and discipline; particularly in the Eucharist, and the rest of their seven pretended Sacraments, compared with Jac. Goar's notes upon the Greek ritual, or Ευχολόγιον*, Cornelius Crownfield, Κέιμπριτζ 1722 (MDCCLXXII), σ. 13, 15-16. Ο Αιδεσ. Κλέμεντσον, παρότι αντλεί τα μεταφρασμένα αποσπάσματα (πρβλ. ανωτέρω, σημ. 30) από το έργο του Κόβελ, εντούτοις, αφενός δεν δηλώνει την πηγή του, και αφετέρου διαστρεβλώνει σκοπίμως τη μετάφραση σε ορισμένα σημεία (όπου αντικαθιστά αυθαίρετα τη μετάφραση των λέξεων: *slay, slays, slain* με τις λέξεις: *sacrifice, sacrifices, sacrificed*) ενώ, επιπλέον, αποσιωπά μια σημαντική σημείωση, στην οποία διασαφηνίζεται ότι κατά το μυστήριο της θείας Ευχαριστίας στην Ελληνορθόδοξη Εκκλησία, δεν νοείται κυριολεκτικώς «πραγματική σωματική θυσία» αλλά μόνο συμβολική και αναμνηστική αναπαράσταση της μιας και μοναδικής αληθινής θυσίας του Χριστού, η οποία επαναλαμβάνεται ευχαριστιακά και κατά το παράγγελμά Του στον Μυστικό Δείπνο (πρβλ. *Κατά Λουκάν* 22,19: «Τοῦτο ποιεῖτε εἰς τὴν ἑμὴν ἀνάμνησιν»). Η καίρια αυτή επισήμανση των αυθαιρεσιών και ο αυστηρός έλεγχος των δύο «αυθεντιών» του Αιδεσ. Κλέμεντσον, οφείλονται στον αλληλογράφο που υπογράφει με τα αρχικά «J.D.G.», και στην πορεία της αντιπαράθεσης επρόκειτο να υποστηρίξει με επιχειρήματα την τρίτη επιστολική παρέμβαση του Κάλβου, εκδέτοντας περαιτέρω τον Αιδεσ. Κλέμεντσον, βλ. εφ. *TSJC*, Πέμπτη, 15 Δεκεμβρίου 1853, σ. 3.

³³ Βλ. εφ. *TSJC*, Τρίτη, 6 Δεκεμβρίου 1853, σ. 3: «[...] ΙΕΡΕΥΣ asks for the *authority* on which I stated that “the word *πρεσβύτερος* has not, even at the present day, that indefinite meaning which is supposed possible.” I have much pleasure in stating, that my authority is *Dr. Kalvo, a modern Greek*, who wrote to me on the 14th October last – “among the 50, or thereabouts, synonymes that we have to express the word *priest*, none, to my knowledge, is more akin to it than *ιερεύς* AND *πρεσβύτερος*.” / I proceed, in conclusion, to comply with my friend's request to “produce proofs and authorities” for my assertion that, “in the idea of a ‘priest’ entertained by a member of the Greek (Orthodox) Church, is contained a ‘sacrificial’ element;” and in doing so I fear I shall come into collision with Dr. Kalvo's statement, made to the board of the Society for Promoting Christian Knowledge. [...]».

³⁴ Βλ. εφ. *TSJC*, Πέμπτη, 8 Δεκεμβρίου 1853, σ. 2: «To correspondents. Mr. Kalvo on Saturday».

³⁵ Βλ. εφ. *TSJC*, αρ. φ. 15.010, Σάββατο, 10 Δεκεμβρίου 1853, σ. 3.

την υπομονή σας και εκείνη των συνδρομητών σας, αν ο κ. Clementson είχε μείνει εντός θέματος. Το ερώτημα είναι σαφώς το εξής – Υπάρχει η παραμικρή πιθανότητα ότι οι σύγχρονοι Έλληνες, διαβάζοντας το μεταφρασμένο Προσευχητάριο και βλέποντας ότι χρησιμοποιείται η λέξη *ιερεύς*, θα μπορούσαν να σκεφθούν ότι ένας *ιερέας* (priest) της Εκκλησίας της Αγγλίας, είναι ένας *ιερέας* που πραγματοποιεί θυσίες; Τώρα εγώ, ως Έλληνας, και με επαρκή προσόντα, πρέπει νομίζω να εκφέρω μια γνώμη επάνω στο θέμα, [και] δηλώνω ότι στη σύγχρονη [ελληνική] γλώσσα η λέξη *ιερεύς* δεν σημαίνει έναν *ιερέα* (priest) ετούτης ή εκείνης της συγκεκριμένης θρησκείας, αλλά οποιασδήποτε θρησκείας· και οτιδήποτε είναι συμπτωματικό στις λειτουργίες ενός *ιερέα* (priest) δεν περιλαμβάνεται στην έννοια αυτής της λέξης· και πως δεν περιέχει παρά ό,τι είναι ουσιώδες, δηλαδή την ιδέα κάποιου που έχει χειροτονηθεί για την εκπλήρωση ορισμένων θρησκευτικών καθηκόντων.

Όσο για τον κ. Clementson, συλλογίζεται επάνω στο κλασικό και βιβλικό νόημα της λέξης, αντί να συλλογιστεί επί της σύγχρονης σημασίας της. Ο κ. Clementson, βλέποντας τη μετάφραση στη σύγχρονη [ελληνική], την εκλαμβάνει ως εκείνη που έγινε στην αρχαία γλώσσα.³⁶ Ο κ. Clementson

³⁶ Εδώ ο Κάλβος φαίνεται να συμφωνεί με την εύστοχη παρατήρηση την οποία είχε κάνει, αρκετά νωρίτερα στην αντιπαράθεση, ο αλληλογράφος που υπέγραφε ως «Ιερέυς» και βλέπομε να επαναλαμβάνεται ως διαπίστωση και στην αρχή του αποσπάσματος των Πρακτικών της 8ης Νοεμβρίου. Ο «Ιερέυς» (βλ. εφ. *TSJC*, Πέμπτη, 27 Οκτωβρίου 1853, σ. 3) σημείωνε χαρακτηριστικά: «[...] It is, I will acknowledge, no serious discredit to a non-professional man to have forgotten some of his Greek; but if the suburban uncle Clementson, while relaxing from the toils of business during his summer holiday in Cheshire, had only taken his little nephew's Prayer Book to the clergyman of the parish in whose church he used it, that gentleman could no doubt have told him, at a glance, that the translation in question was not ancient Greek, either classical or Hellenistic; and he could further have pointed out to him that a preface to the book itself plainly set forth the fact that it was Romaic, being a *μετάφρασις εἰς τὴν νῦν ὁμιλουμένην τῶν Ἑλλήνων γλῶσσαν*. The good pastor would also, it is to be hoped, have suggested, by the way, that the little Nepos, however precocious a scholar he may be, might be more edified by saying his prayers in English than in Greek, to say nothing of the indiscretion of attempting to encourage a youth in his critical study of the Greek classics, by recommending to him the use of a book, written in the Romaic dialect. But, however this may be, from the simple fact of the book being printed in the Greek character, the uncle would appear to have concluded immediately that the language was ancient Greek, and therefore, naturally enough, he was scandalized to find our priests represented as *ιερεῖς*, just as if they were priests of Jupiter or Saturn. [...] After all, however, such observations as these appear to me to be very much beside the mark; for the book objected to is in *modern* Greek – (a fact, by the way, to the knowledge of which the original objector appears, at last, to have attained) – and the proper question really is, not what idea the word *ιερεύς* would formerly have conveyed to Demosthenes or to Dionysius Areopagite, but how our word priest ought to be translated in order to convey the idea of what is meant by it in our Prayer Book to the mind of any ordinary inhabitant of Athens *now*».

βλέπει τη δική μου μετάφραση (μια [μετάφραση] όντως φτωχή), και εκείνη του Βάμβια, και λέει ότι η μία δεν είναι παρά μια ανατύπωση της άλλης, ενώ η διαφορά ανάμεσα στις δύο είναι τεράστια.³⁷ Ο κ. Clementson λαμβάνει από μένα μια λίστα με πενήντα συνώνυμα, εξ ίσου αρχαία και σύγχρονα, και πιστεύει ότι είναι όλα σύγχρονα. Κοντολογίς, ο κ. Clementson δεν μπορεί να εκφέρει γνώμη για μια σύγχρονη ελληνική μετάφραση του Προσευχηταρίου. Όμως ο κ. Clementson είναι φιλόσοφος, ένας επιστήμων της λογικής.³⁸ Τότε λοιπόν, γιατί δεν κάνει χρήση των πνευματικών του δυνάμεων για να ανακαλύψει ότι επειδή η λέξη *ιερεύς* διαβάζεται στο Προσευχητάριο της Εκκλησίας της Αγγλίας, και επειδή το Προσευχητάριο της Εκκλησίας της Αγγλίας δίνει μια καθαρή, προφανή, αναμφίβολη ιδέα του ιερέα (priest), των λειτουργιών του και των διαφόρων τελετών της Εκκλησίας, κανένας δεν θα συμπεράνει ότι ένας *ιερεύς*, είναι ένας *θύτης*, εκεί όπου ούτε θυσία υπάρχει που να πραγματοποιείται, ούτε *θυσιαστήριον* επάνω στο οποίο [ένας ιερέας] να την πραγματοποιεί.

Όσο για την Ελληνική Εκκλησία, νομίζω ότι δεν έχει καμία σχέση με το θέμα. Ας μην μπούμε λοιπόν σε τέτοιες ατέρμονες αψιμαχίες, αναφορικά με την *ανάιμακτον*, την *πνευματικήν θυσίαν* και την *μετουσίωσιν*, επειδή με αυτά τα επίθετα και με τις εκφράσεις *υποκάτω εις τό είδος του ἄρτου* – *υποκάτω εις τό είδος του οίνου* (sic) και επιπλέον αποκαλώντας τον βωμό (altar) τώρα *θυσιαστήριον*, και συχνότερα *άγιαν τράπεζαν*, πραγματικά μπορούμε να συνεχίζουμε την αντιπαράθεση επί μήνες.³⁹ Η Κατήχηση της

³⁷ Είναι ιδιαίτερος σημαντική η ειλικρινής αυτοκριτική του Κάλβου για το παλαιότερο μεταφραστικό του αποτέλεσμα, καθώς και η παραδοχή ότι η διαφορά ανάμεσα στη δική του μετάφραση και στην αντίστοιχη του Νεόφυτου Βάμβια (σε συνεργασία, βεβαίως, με τον Νικολαΐδη-Φιλαδέλφεια) «είναι τεράστια», γεγονός που υποδηλώνει και τη γλωσσική εξέλιξη του Κάλβου, η οποία διαπιστώνεται, άλλωστε, τόσο στο κείμενο της «Θεολογικής Επίκρισης» όσο και στις τελευταίες θρησκευτικές του μεταφράσεις, βλ. *Ανδρέας Κάλβος, Έργα τόμ. Β΄*, ό.π., σ. 169-173· *Οι τελευταίες θρησκευτικές μεταφράσεις του Ανδρέα Κάλβου. Ι. Περί δογμάτων, διοικήσεως και ιερουργιών της Αγγλικής Εκκλησίας. ΙΙ. Ποία κατά τους αρχαίους η κυριαρχία του Πάπα, εισαγωγή-επιμέλεια: Γιώργος Ανδρειωμένος, επίμετρο π. Γεώργιος Μεταλληνός, Παπαζήσης, Αθήνα 2008*· πρβλ. *Ανδρέας Κάλβος, Έργα, τόμ. Γ΄*, ό.π., 646-773· Χρυσούλα Καραντζή, *Η αξιοποίηση της γλωσσικής πολυτυπίας στη δημιουργία του ύφους. Το παράδειγμα του Ανδρέα Κάλβου*, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα 2010, σ. 253-260, 421-435 και σ. 260-264, 436-450.

³⁸ Το δηκτικό και ειρωνικό ύφος του Κάλβου δεν θα πρέπει να αποδοθεί σε κάποια δυστροπία του χαρακτήρα του. Στην προκειμένη περίπτωση είναι απολύτως δικαιολογημένο, καθώς ο Αιδεο. Κλέμεντσον καθ' όλη τη διάρκεια της αντιπαράθεσης υπήρξε ιδιαίτερος προκλητικός και υπεροπτικός προς τους υπόλοιπους αλληλογράφους. Συνεπώς, μια τέτοια αντίδραση θα πρέπει μάλλον να θεωρηθεί φυσιολογική αν όχι αναμενόμενη, εξαιτίας, ίσως, και της απαξίωσης με την οποία ο Αιδεο. Κλέμεντσον αντιμετώπισε την αυθόρμητη και καλοπροαίρετη επιστολή του Κάλβου της 14ης Οκτωβρίου 1853.

³⁹ Ο Κάλβος στο σημείο αυτό τοποθετείται στην προηγούμενη επιστολή του Αιδεο. Κλέμεντσον (6

Ελληνικής Εκκλησίας, στο 23ο κεφάλαιο, που φέρει τον τίτλο «ὁ θάνατος τοῦ Χριστοῦ εἶναι ἡ ἀληθὴς καὶ μόνη θυσία», λέει στον κ. Clementson ὅτι «ὁ θάνατος τοῦ Χριστοῦ εἶναι ἡ ἀληθὴς θυσία διὰ τῆς ὁποίας κατηλλάγημεν μέ τὸν Θεόν, καὶ ὅσοι πιστεύουσιν εἰς αὐτὸν, τὸν θεῖον Μεσίτην, δικαιούνται καὶ σώζονται... ἡ θυσία τοῦ Χριστοῦ ἦτον ἀληθὴς θυσία ἐπειδὴ ὅλοι αἱ προλαβοῦσαι θυσίαι ἦσαν σκιαὶ μόνον καὶ προεικονίσματα ταύτης... Μὲ ταύτην τὴν θυσίαν ἔλαβε τέλος καὶ ἡ θυσία τοῦ Ααρών, ἤγουν τῆς παλαιᾶς Διαθήκης... πλήν αὐτοῦ δὲν δύναται νὰ ἦναι ἄλλη (sic) θυσία».⁴⁰ Καὶ στη Λειτουργία του Αγίου Χρυσοστόμου, ο κ. Clementson, θα βρει ακριβῶς πρὶν ἀπὸ το κομμάτι τῆς λειτουργίας που παραθέτει, αὐτὰ τα αξιοσημείωτα λόγια

Δεκεμβρίου 1853· πρβλ. ἀνωτέρω, σημ. 30) καὶ ουσιαστικά ἀπευθύνεται σε αὐτὸν κἀνοντας προβολὴ «ελληνικῆς» ἰσχύος, καθὼς καὶ ἀπὸ ἄλλα σημεῖα διακρίνεται ἡ μᾶλλον ἀμφίβολη ἐλληνομάθεια του Αιδεσ. Κλέμεντσον. Εἶναι προφανές ὅτι ὁ Κάλβος μεταχειρίζεται σκοπίμως ἐδῶ τα παραθέματα στο ἐλληνικό τους πρωτότυπο καὶ ὄχι ἀπὸ ἀγγλικές μεταφράσεις, προκειμένου νὰ δηλώσει τὴν ἀνεση που ἔχει ὁ ἴδιος ὡς Ἕλληνας, –μάλιστα, με «επαρκῆ προσόντα», ὅπως ἀναφέρει, με ὅ,τι ἐνδεχομένως συνεπάγεται αὐτὴ ἡ παραδοχὴ καὶ γιὰ τὴ θεολογικὴ του σκευή– στη χρῆση των αὐθεντικῶν πηγῶν, ἐνῶ πίσω ἀπὸ τὴν «προειδοποίησιν» ὅτι σε μὴ ἐνδεχόμενη ἀντιπαράθεσιν γιὰ δογματικὰ ζητήματα σχετιζόμενα με τὴν Ἐλληνορθόδοξον Ἐκκλησίαν, ἡ συζήτησιν θα μποροῦσε δυνητικῶς νὰ συνεχιστεῖ ἐπὶ μῆνες, θα πρέπει νὰ διακρίνομε, ἐμμέσως πλὴν σαφῶς, τὴν ἀντιρρητικὴν ἐτοιμότητα του Κάλβου, ἡ ὁποία μοιάζει νὰ υποδηλώνει καὶ ἓνα ἀνάλογο θεολογικὸ γνωσιακὸ ὑπόβαθρο.

⁴⁰ Τα συγκεκριμένα ἀποσπάσματα, ἀντλοῦνται ἀπὸ τὴν κοραϊκὴν μεταφράσιν του ἔργου: Πλάτωνος Μητροπολίτου Μόσχας Ὁρθόδοξος Διδασκαλία, ἡτοι Σύνοψις τῆς Χριστιανικῆς Θεολογίας. Μετάφρασις Α. Κοραή. Νυν το δεῦτερον ἐκδοθεῖσα ὑπὸ Κ. Τυπάλδου ἱερομονάχου, ἱερέως Θεολογίας ἐν τῇ Ἰονίῳ Ἀκαδημίᾳ διδασκάλου. Ἐν Κερκύρα Ἐκ τῆς Τυπογραφίας τῆς Κυβερνήσεως 1827, σ. 103, 104-105. Εἶναι βέβαιο ὅτι ὁ Κάλβος μεταχειρίστηκε τὴν κερκυραϊκὴν ἐκδοσὴν του 1827, καθὼς τὸ ὄνομά του περιλαμβάνεται στὸν κατάλογο με τὴν προεγγραφὴν των συνδρομητῶν γιὰ τὴν ἐκδοσὴν του βιβλίου, πρβλ. Γιώργος Κ. Μύρνης, «Προεγγραφὴν του Ἀνδρέα Κάλβου σε συνδρομὴν γιὰ ἐκδόσεις βιβλίων», περ. Πόρφυρας, τχ. 111 (Ἰούνιος 2004, Ἀφιέρωμα: «Ἀνδρέας Κάλβος Ἰωαννίδης»), Κέρκυρα 2004, σ. 39-48: 44-45. Με τὴν ευκαιρίαν, θα αξίξει ἐδῶ νὰ σημειώσωμε καὶ μίαν ἀκόμα ἀδησαύριστην προεγγραφὴν του Κάλβου, στὸν κατάλογο των συνδρομητῶν του βιβλίου: Λεξικὸν τῆς Γαλλικῆς Γλώσσης Γ. Βεντώτη, Μετασκευασθὲν μεν τὸ πρῶτον ὑπὸ Γ. Ζαλίκη, νυν δε ἐπιδιορθωθὲν καὶ μετὰ πλείστων προσθηκῶν ἀυξηθὲν ὑπὸ λογίων ἀνδρῶν, ἐκδίδεται ὑπὸ Ἀνδρέου Κορομηλά. Ἐν Ἀθήναις Ἐκ τῆς Τυπογραφίας Ἀνδρέου Κορομηλά, 1837, σ. 514. Ἡ προηγούμενη ἀναφορά, στὴν ἐπιστολὴν του Κάλβου: «ὑποκάτω εἰς τὸ εἶδος τοῦ ἄρτου – ὑποκάτω εἰς τὸ εἶδος τοῦ οἴνου», ἀντλείται ἐπίσης ἀπὸ τὸ ἔργο του Πλάτωνος Μόσχας, (ὁ.π., κεφ. 34, σ. 134-135): «[...] Ἡ ἀγία Ευχαριστία εἶναι μυστήριον, εἰς τὸ ὁποῖον, λαμβάνει ὁ πιστὸς ὑποκάτω εἰς τὸ εἶδος τοῦ ἄρτου αὐτὸ τὸ σῶμα του Χριστοῦ, καὶ ὑποκάτω εἰς τὸ εἶδος τοῦ οἴνου, αὐτὸ τὸ αἷμα του Χριστοῦ, εἰς ἀφεσιν ἀμαρτιῶν καὶ εἰς ζωὴν αἰώνιον». Τὸ συγκεκριμένον ἔργο φαίνεται πως δὲν ἦταν ἀγνωστο στους ἐλληνομαθεῖς Ἀγγλικανούς, καθὼς λίγο νωρίτερα στὴν ἀντιπαράθεσιν (βλ. ἐφ. TSJC, Πέμπτη, 1 Δεκεμβρίου 1853, σ. 3), βλέπομε ὅτι ὁ ἀλληλογράφος Αιδεσ. William Guise Tucker (1812-1885) ἔκανε χρῆσιν του αὐθεντικοῦ ἐλληνικοῦ ἀποσπάσματος ἀπὸ τὸ σχετικὸν κεφάλαιον «Περὶ Ἱερωσύνης» (ὁ.π., κεφ. 37, σ. 144), συμπλέοντας ὡς πρὸς τὰ περιγραφόμενα καθήκοντα ἐνός ἱερέως, τόσο με τὸν Κάλβον ὅσο με τοὺς ὑπόλοιπους ἐπικριτές του Αιδεσ. Κλέμεντσον.

που προφέρει ο λειτουργών ιερέας «*Εἰς ανάμνησιν τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ*».⁴¹

Όμως, κ. Εκδότα, ο κ. Clementson ξεχνάει, έχοντας παραθέσει στην πρώτη του επιστολή προς εσάς, την αυθεντία του Αγίου Πέτρου και Αγίου Ιωάννου [του Θεολόγου] για τη χρήση των [λέξεων] *ιεράτευμα* και *ιερείς*: πιστεύει, άραγε, ότι στην Πρώτη Γενική Επιστολή και στην Αποκάλυψη περιέχονται βλασφημίες; Λέξεις καταδικασμένες (όπως ο κ. Clementson νομίζει) από τον ίδιο τον Θεό;⁴² Ή, εκείνα τα δύο παραδείγματα δεν είναι αρκετά, εκτός και αν έχουν ληφθεί μέσα από δύο χιλιάδες;

⁴¹ Ενδεικτικώς, βλ. *Ευχολόγιον το Μέγα. Εν ω περιέχονται κατά τάξιν αι των επτά μυστηρίων ακολουθίαί...*, Εν τω του Πατριαρχείου της Κωνσταντινουπόλεως Τυπογραφείω. Έτει 1803, σ. 28: «[...] Εἶτα λαμβάνει ὁ Ἱερεὺς μὲν τῇ ἀριστερᾷ χειρὶ τὴν Προσφορὰν, ἐν δὲ τῇ δεξιᾷ τὴν Ἁγίαν Λόγγην· Καὶ σφραγίζων μετ' αὐτῆς τρίτον ἐπάνω τῆς σφραγίδος τῆς Προσφορᾶς, λέγει· Εἰς ἀνάμνησιν τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ. [...]». Αξίζει να σημειωθεί ότι μια μεταγενέστερη έκδοση του εν λόγω *Ευχολογίου* (1832) υπήρχε βεβαιωμένα στη βιβλιοθήκη του Κάλβου προτού αυτός αναχωρήσει για την Αγγλία, οπότε, κατά μια μαρτυρία του Αθανασίου Πολίτη σε επιστολή του προς τον Αντώνιο Δ. Κόνδαρη (5 Ιανουαρίου 1853), «εδοκίμασε να πωλήση ἐδῶ [ενν. στην Κέρκυρα] τὴν αξιολογωτάτην αὐτοῦ βιβλιοθήκην, ἀλλὰ μικρὰ ζημιωδεστάτη ἀπόπειρα τον εβίασε να τα φύγη ὅλα σχεδόν μαζὺ του», πρβλ. Βιβέτ Τσαρλαμπά-Κακλαμάνη, «Η βιβλιοθήκη του Κάλβου στην Κέρκυρα», περ. *Περίπλους*, τχ. 34-35 (1993), σ. 233-243. Το αντίτυπο του *Ευχολογίου*, που φέρει την κτητορική ένδειξη: «Κάλβου κτήμα», και προέρχεται, όπως όλα δείχνουν, από τη συγκεκριμένη «ζημιωδεστάτη ἀπόπειρα» πώλησης, ἀποκτήθηκε αργότερα από τον Ιωάννη Γεννάδιο και ἀπόκειται πλέον στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη (αρ. ταξ. Τ 619), όπου εντοπίστηκε από τον Γιώργο Ανδρειωμένο, ο οποίος είχε παλαιότερα εκφράσει τη βέβαιη υποψία ότι «ο Κάλβος στη βιβλιοθήκη του θα διέθετε πολλά θεολογικῶν περιεχομένου βιβλία», πρβλ. Γιώργος Ανδρειωμένος, «Εισαγωγή», ὁ.π., σ. 19-20. Αν δεχτούμε ότι ο Κάλβος ἐπώλησε το *Ευχολόγιον* προτού αναχωρήσει για την Αγγλία, τότε η ἐδῶ χρήση του ἐπιμαχοῦ ἀποσπάσματος ἀπὸ τὴν «Λειτουργία του Αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου», αν δεν γίνεται ἀπὸ μνήμης –στοιχείο ἐνδεικτικῶν μίας ἐνδεχόμενης ἐξοικείωσης και τριβῆς του Κάλβου με κείμενα τῆς Ἐλληνορθόδοξης παράδοσης– δεν ἀποκλείεται να προέρχεται ἀπὸ κάποιο ἐπιπλέον ἀντίτυπο του ἰδίου ἔργου ἢ ἄλλο σχετικῶν βιβλίο, ἐπίσης θεολογικῶν περιεχομένου, που διατηρήθηκε στη βιβλιοθήκη του.

⁴² Ο Αιδεσ. Κλέμεντσον στην πρώτη του επιστολή είχε χρησιμοποιήσει δύο παραπομπές, ἀπὸ τὴν Α' Πέτρου (2.5): «καὶ αὐτοὶ ὡς λίθοι ζῶντες οἰκοδομεῖσθε, οἶκος πνευματικῶν, ἱεράτευμα ἅγιον, ἀνεγκαι πνευματικῶν θυσίας ἐμπροσθέντων τῷ Θεῷ διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ», και τὴν Αποκάλυψη Ιωάννου (1.6): «καὶ ἐποίησεν ἡμᾶς βασιλείαν, ἱερείς τῷ Θεῷ καὶ πατρὶ αὐτοῦ, αὐτῷ ἢ δόξα καὶ τό κράτος εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰῶνων· ἀμήν». Ἐντούτοις, στην πορεία τῆς ἀντιπαράθεσης, ἰσχυρίζονται ὅτι ἡ χρήση του ὀρου «ιερέυς» εἶναι καταδικασμένη και ἀπαγορευμένη ἀπὸ τον ἴδιο τον Θεό, βλ. εφ. *TSJC*, Τρίτη, 6 Δεκεμβρίου 1853, σ. 3: «[...] How is it that term (which some think so very appropriate now) is never found in Holy Writ as the distinguishing title of "one who ministers in holy things" under the Gospel dispensation? This fact, Sir, I regard as an express condemnation by God himself of the use of the word *ιερεύς* whereby to designate a minister of Christ. But the Holy Spirit has not only thus *inferentially* condemned its application to the Christian minister

Νομίζει, άραγε, ο κ. Clementson ότι επειδή η λέξη *ιερεύς* συνδέεται με τη θυσία, όπως εννοείται από την Ελληνική Εκκλησία, πρέπει να την απομακρύνουμε από την επίμαχη μετάφραση, και να την αντικαταστήσουμε από την αντίστοιχή της [λέξη], *πρεσβύτερος*; Ανάμεσα στις πολλές αιτιάσεις που έχει ο κ. Clementson ενάντια στη λέξη *ιερεύς*, αυτή εδώ επιτέλους φανερώθηκε. Αλλά ο φόβος να καταλάβω πάρα πολύ από τον πολύτιμο χώρο των στηλών σας, και προκειμένου να αφήσω τον κ. Clementson να σκεφθεί λίγο περισσότερο για τη βαρύτητα του καινούργιου του επιχειρήματος, και ειδικότερα περί του Συμβουλίου του της Βηθλεέμ, απέχω από το να πω μια λέξη περί τούτου.⁴³ Ο κ. Clementson θα καταλάβει και μόνος του, ότι θα ήταν πολύ καλύτερα να μην σας είχε ποτέ ενοχλήσει, προκειμένου, με κάθε δυνατό μέσο,⁴⁴ να κάνει επίθεση στην Εταιρεία για την Προώθηση Χριστιανικής Γνώσης. – Είμαι, Κύριε, ο υπόχρεος δούλος σας

ΚΑΛΒΟΣ.

Stratford Grove, Δεκ.[εμβρίου] 8. [1853]

*
* *

Στη συνέχεια, στις 15 Δεκεμβρίου 1853, δημοσιεύθηκε η εκτενής απάντηση του Αιδεσ. Κλέμεντσον, στην οποία, κατά πάγια τακτική του, κατέφευγε ξανά σε ρητορικά τεχνάσματα, σε υπεκφυγές και σε μίαν επιλεκτική χρήση των πα-

He has absolutely *forbidden* it, when He announces that Christ is possessed of *ἀπαράβατον τήν ιερασύνην* – a priesthood which centres and *terminates* in himself.[...] I think, then, that we must come to the conclusion that “the word *ιερεύς*, as applied to the Christian minister, is condemned by the Word of God.” [...].

⁴³ Για την επίκληση της αυθεντίας της τοπικής «Συνόδου της Ιερουσαλήμ», από τον Αιδεσ. Κλέμεντσον, την οποία ο Κάλβος αποφεύγει ευφύως να σχολιάσει, υποδηλώνοντας, εμμέσως πλην σαφώς, τη δυνατότητά του να την αντικρούσει με πλήθος επιχειρημάτων, σημασία έχει και η ακόλουθη, σχετική τοποθέτηση του αλληλογράφου που υπέγραφε με τα αρχικά «J.D.G.» (βλ. εφ. *TSJC*, Πέμπτη, 15 Δεκεμβρίου 1853, σ. 3): «[...] But Mr. Clementson’s most astounding “authority” upon this head, is an article of what he calls “the Council !! of Bethlehem, held in 1672.” I can easily understand the drift of Dr. Kalvo’s advice, when, in his second letter to you, he recommends Mr. Clementson “to think a little more,... particularly of his Council of Bethlehem.” Dr. Kalvo, of course, knows that the Greek Church acknowledges but seven councils, the last of which, viz. the second of Nicæa, dates some nine hundred years before Mr. Clementson’s “Council of Bethlehem.” [...].»

⁴⁴ Σκοπίμως εδώ ο Κάλβος παραφράζει τη γνωστή έκφραση «by hook or by crook» σε «by hook and by crook» προκειμένου να υπογραμμίσει την προσπάθεια του Αιδεσ. Κλέμεντσον να πλήξει με κάθε θεμιτό και αθέμιτο μέσο το κύρος της SPCK, γεγονός που φαίνεται ότι αποτελούσε εξαρχής τον βασικό του στόχο. Για την παλαιότητα και τη σημασία της ιδιωματικής έκφρασης, ενδεικτικώς, βλ. *Slang and its analogues past and present. A Dictionary, historical and comparative, of the*

ραθεμάτων, άλλοτε υπερτονίζοντας ή διαστρέφοντας συγκεκριμένα σημεία και άλλοτε αποσιωπώντας ό,τι δεν εξυπηρετούσε την αρχική του επιχειρηματολογία.⁴⁵

heterodox speech of all classes of society for more than three hundred years..., επιμ. John S. Farmer-William E. Henley, τόμ. 3, Printed for Subscribers only, Harrison and Sons, Λονδίνο 1893, σ. 343.

⁴⁵ Βλ. εφ. *TSJC*, Πέμπτη, 15 Δεκεμβρίου 1853, σ. 3: «[...] But now, Sir, I must offer a few remarks on Dr. Kalvo's letter to you of the 8th inst. I have been trying to reconcile the statements made by that gentleman with those which he made to the Board of the Christian Knowledge Society, but in vain. This is a very important matter, and ought to be thoroughly investigated. In his letter to you Dr. Kalvo says that "in the modern language the word *ιερεός* does *not* mean a priest of *this or that particular religion, but of any in general*;" and in his address to the "board" he says that "*ιερεός* was in common use all over Greece to signify an officiating minister in priest's orders." Again, to the "board" he stated that "there was not a syllable or letter in the word *ιερεός* to convey, to a modern Greek, any idea of a sacrifice;" that, "*essentially* *ιερεός* implied no more than one consecrated for a holy function; that *accidentally* it came, in heathen times, to signify a sacrificer, and that, with that sense also, it was adopted by the Septuagint translators to signify the Jewish priest; but that the accidents having changed, under the Christian dispensation, *the word was still used in Greece, yet without its accidental signification* – that, in fact, it retained its essence, *but had lost its accident*." Now, Mr. Editor, compare this with the admission made in the following sentence in Dr. Kalvo's letter to you:– "Does Mr. Clementson think, *that because the word* *ιερεός* *is connected with the sacrifice, as understood by the Greek Church,*" &c., &c. But I have not done with Dr. Kalvo yet. He says that I have stated *his translation* and that to which I object to be identical. I answer that I never saw Dr. Kalvo's translation; my remarks have had exclusive reference to the two editions published by the Christian Knowledge Society, the one in 1826, and the other in 1839. Dr. Kalvo again says, "Mr. Clementson receives from me a list of fifty synonymes, *both ancient and modern, and believes that they are all modern*." Let your readers compare this with the gentleman's letter to me in which he states "among the 50 or thereabouts synonymes that *we have* to express the word priest," &c., "we modern Greeks," &c. / Dr. Kalvo, moreover, tells us "as to the Greek Church, I think it has nothing to do with the subject." Why did he, then, most industriously endeavour to impress upon the minds of the members of the Christian Knowledge Society, that the word to which I object was that by the use of which "*his countrymen would best recognise the order of the priesthood intended by the English term?*" / I shall not enter upon the consideration of the two passages referred to by Dr. Kalvo, having already, in previous letters, fully considered them; nor shall I allow Dr. Kalvo to divert the attention of the public from *the portion* of the controversy in which he has engaged. Dr. Kalvo *insinuates* that the Council of Bethlehem, one of whose articles I quoted, is not of very great authority. *This* point I will not contend with him; let him deny its authority over the whole Greek Church if he pleases. He cannot reject the so-called "Liturgy of St. Chrysostom," from which I have proved that, in the Greek Church, a *ιερεός* is a *θύτης*, which "*essentially*" involves a sacrifice. / Again Dr. Kalvo's argument before the "board" in favour of the use of the word *ιερεός* was, that it is "in common use all over Greece to signify an officiating minister in priest's orders," and that the "*common people* would not understand *πρεσβυτερος* as designating one of the orders of priesthood." Now let me ask what do the "common people" "all over Greece" know of "any priest in general?" With them the idea must *invariably* be connected with a "sacrifice." *Ιερεός* and *θύτης* must be (as they are in the list furnished by Dr. Kalvo himself, and as I have proved from the

Ωστόσο, στην εν λόγω απαντητική του επιστολή, έκανε ένα μοιραίο σφάλμα, το οποίο συνδυαζόμενο με όσα είχε προηγουμένως επικαλεστεί για τη συγκριτική εξέταση των δύο αντιτύπων του *Προσευχηταρίου* (1826, 1839) καταδείκνυε, οριστικώς, τα «ανάρμοστα κίνητρα» με τα οποία κινήθηκε εξαρχής, προκειμένου να βλάψει –όπως σωστά τον κατηγορεί ο Κάλβος– το κύρος της SPCK: «[...] Όμως, δεν τελείωσα ακόμα με τον Δρ. Κάλβο. Λέει πως έχω δηλώσει ότι η μετάφρασή του είναι πανομοιότυπη με εκείνη για την οποία ενίσταμαι. Απαντώ ότι ποτέ μου δεν είδα τη μετάφραση του Δρ. Κάλβου· οι παρατηρήσεις μου αναφέρονταν

“Liturgy of St. Chrysostom”) “*synonymes*.” I am sorry, Mr. Editor, to trespass so much upon your kindness, but I am sure you will agree with me that the question has assumed more importance since, after hearing the statement of Dr. Kalvo, the Board of the Christian Knowledge Society appear to be satisfied with the translation. I have proved most clearly that “all over Greece” a *ιερεύς* is a “sacrificer,” and therefore I again call upon the members of the society to *insist* on that term being expunged from the Greek version of the Prayer Book. Not only is the usefulness of a great society at stake, but the Protestant and Scriptural character of our beloved Church is endangered. [...]». Η αναξιοπιστία του Αιδεσ. Clementson, ιδίως στην τελευταία αυτή φάση της αντιπαράθεσης, μετά και την παρέμβαση του Κάλβου, διαπιστωνόταν από τον αλληλογράφο που υπέγραφε ως «Ιερεύς» (βλ. εφ. *TSJC*, Πέμπτη, 8 Δεκεμβρίου 1853, σ. 3: «[...] At present I have neither time, nor the means at hand, to verify Mr. Clementson’s quotations, references, and translations. But after the unhappy *ἀναγνώρισις* to which that gentleman has been subjected by the timely and unlooked for appearance of Mr. Kalvo –“quasi deus ex machina”– on the stage, and to which exposure, be it observed, Mr. Clementson does not deem it expedient to allude, I think you must agree with me, that we cannot prudently take upon trust any of Mr. Clementson’s representations of the writings and doings of other people. [...]»), και υπογραμμιζόταν ξανά από τον αλληλογράφο που υπέγραφε με τα αρχικά «J.D.G», στο ίδιο φύλλο με την απάντηση του Αιδεσ. Clementson (εφ. *TSJC*, Πέμπτη, 15 Δεκεμβρίου 1853, σ. 3), ως εξής: «[...] Mr. Clementson would have the passage to be understood as implying disparagement and distrust; and he introduces it, accordingly, as a means of sneeringly insinuating a charge of dishonesty against Dr. Kalvo, another Greek, to whom he owes a grudge for having untowardly “travailed this way” at the present juncture. You already comprehend, then, Mr. Editor –what you will more fully appreciate by and bye– Mr. Clementson’s motive for withholding the name of the author, and of the work from which he quotes. Those who quote disingenuously will always take care, if they can to secure themselves against the inconvenience of being “brought to book.” [...] And now, Sir, combining these disclosures with what *ΙΕΡΕΥΣ* calls Dr. Kalvo’s *ἀναγνώρισις* of this gentleman –(and when once on the track of Aristotle, I wonder he did not add the equally applicable *περιπέτεια* also)– I leave it to your readers to judge how far Mr. Clementson can be trusted as a fair controversialist. [...]». Ο ίδιος αλληλογράφος, στο φύλλο αυτό, αφού ήλεγχε τον Αιδεσ. Κλέμεντσον, θέτοντας υπό αμφισβήτηση την εγκυρότητα καθώς και την εντιμότητα των συμμετεχόντων στη Σύνοδο της Ιερουσαλήμ –στη βάση, πάντα, των ισχυρισμών του Τζων Κόβελ περί παρασκηναίων εκβιασμών αλλά και διαφθοράς των ιεραρχών– κατέληγε ακολουθώντας: «[...] So much, then, for Mr. Clementson’s “Council of Bethlehem,” to the seventeenth article of which he is not ashamed to appeal as exhibiting, in the quotations from it which he adduces, the genuine, solemn, and authoritative decisions of the Greek Church on the subject of transubstantiation. [...]».

αποκλειστικώς στις δύο εκδόσεις [του Προσευχηταρίου] που εκδόθηκαν από την Εταιρεία Χριστιανικής Γνώσης, η μία στα 1826 και η άλλη στα 1839».

Έτσι, έπειτα από την παραπάνω παραδοχή, εκείνο που φαίνεται να έχει συμβεί, δίνοντας εξήγηση στην αντίφαση των αρχικών ισχυρισμών του Αιδεσ. Κλέμεντσον, είναι το εξής: ο ίδιος ποτέ του δεν είδε τη νεοελληνική μετάφραση του 1826 την οποία επικαλέστηκε, αλλιώς θα διαπίστωνε ότι αυτή ήταν αφενός έκδοση του Σάμιουελ Μπάγκστερ και όχι της SPCK, και αφετέρου θα διάβαζε σε αυτή το όνομα του μεταφραστή Κάλβου. Ευλόγως, λοιπόν, θα πρέπει να δεχτούμε ότι ο Αιδεσ. Κλέμεντσον αγόρασε μόνο την έκδοση της SPCK του 1839 και διαβάζοντας στο προλογικό σημείωμα «Προς τους Αναγινώσκοντας»⁴⁶ την αναφορά σε μια νεοελληνική μετάφραση του 1826 που είχε προηγηθεί της παρούσας (1839), θεώρησε λανθασμένα, με τη μάλλον ανεπαρκή γνώση των νεοελληνικών του –για την οποία τον ελέγχει, άλλωστε, ο Κάλβος– ότι η αναφορά σε προηγούμενη μετάφραση του 1826 σχετιζόταν και πάλι με την SPCK, εφόσον στον συγκεκριμένο πρόλογο δεν γινόταν καμία αναφορά στον εκδότη ή στο όνομα του μεταφραστή. Καθίσταται έτσι σαφές, από την παραπάνω παραδοχή, ότι ο Αιδεσ. Κλέμεντσον, διαβάζοντας ήδη στον τίτλο της έκδοσης του 1839 την αναφορά περί: «...επισκόπων, ιερέων και διακόνων», έκρινε σκόπιμο να φέρει ξανά στο προσκήνιο ένα μάλλον τετριμμένο ετυμολογικό και ερμηνευτικό ζήτημα,⁴⁷ που –τηρουμένων των αναλογιών– είχε

⁴⁶ Πρβλ. στο ανά χείρας μελέτημα, σημ. 29.

⁴⁷ Το ζήτημα που θίγει ο Αιδεσ. Κλέμεντσον, με αφορμή τη νεοελληνική μετάφραση του Προσευχηταρίου, δεν ήταν άγνωστο στην αντιρρητική προτεσταντική επιχειρηματολογία. Ενδεικτικώς, βλ. Richard Whately (D.D., Archbishop of Dublin), *Essays [third series] on the errors of Romanism, having their origin in human nature*, John W. Parker, Λονδίνο 1850 (MDCCCL), σ. 45-47. Το ζήτημα αυτό, όπως ήταν αναμενόμενο, δεν εξαντλήθηκε στην εν λόγω μακρά αντιπαράθεση και το συζητούμε να επανέρχεται, για διαφορετικούς λόγους, και σε μεταγενέστερες αντιπαράθεσεις. Ενδεικτικώς, βλ. *Priesthood, or, Presbytery, in the National Church; Which is it? The question considered, in a series of letters between the Rev. Nathaniel Cotton, M.A., and the Rev. Frederick Russell, M.A.*, Forbes & Bennter, Σαουθάμπτον – Wertheim, Macintosh, & Hunt, Λονδίνο 1859, σ. 10-12. Πάντως, ως προς την PRS και την υπόθεση που ανακίνησε ο Αιδεσ. Κλέμεντσον για τον θυσιαστικό χαρακτήρα του «ιερέα» στην επίμαχη αντιπαράθεση, έχει σημασία να αναφερθεί ότι σε παλαιότερη ετήσια συνέλευση της Εταιρείας (11 Σεπτεμβρίου 1850) το ζήτημα αυτό είχε θιγεί από τον Αιδεσ. Δρ. John Cumming (1807-1881), ο οποίος σχολίαζε μίαν επιστολή του τρακταριανού –και αργότερα ρωμαιοκαθολικού– Αιδεσ. William Dodsworth (1798-1861) προς τον, εκ των πρωτεργατών του «Κινήματος της Οξφόρδης», Αιδεσ. Δρ. Edward Bouverie Pusey (1800-1882): «[...] Dr. Dodsworth next says – “by your teaching also the propitiatory sacrifice of the Holy Eucharist.” Well now, mark you – if the Eucharist be a sacrifice, of course it is not a sacrament; and if it be a sacrament it cannot be a sacrifice. A sacrifice is something we offer to God, whilst a sacrament is something which God gives to us. If therefore Dr. Pusey teaches that the Lord’s Supper is a propitiatory sacrifice, as he is here declared to do, then he has expunged the

τεθεί και παλαιότερα για τη λέξη «priest» ήδη από την εποχή των πουριτανών θεολόγων της ελισαβετιανής εποχής (βλ. Ρίτσαρντ Χούκερ (Richard Hooker), Τόμας Καρτράιτ (Thomas Cartwright)),⁴⁸ προκειμένου να υπονομεύσει την SPCK, υπό το πρόσχημα του ελέγχου υποτιθέμενων «κακομεταφράσεων» στη νεοελληνική μετάφραση του επίσημου λειτουργικού βιβλίου της Αγγλικανικής Εκκλησίας, πιθανότατα, όμως, για τους «ενδοοικογενειακούς» λόγους που προαναφέρθηκαν.

sacrament of the Lord's Supper from his Prayer Book, and perhaps introduced the sacrament of penance to occupy its place. Dr. Dodsworth proceeds – “By the adoration of Christ really present on the altar.” [...] Then there is that word “altar.” Now I never found that word in any of the Rubrics of the Church of England. If there is an altar there must be a sacrifice, and if there is a propitiatory sacrifice then there must be a priest to offer up that sacrifice. Now I hold that in the Church of England you have Presbyters, from which the word Priest is derived, but you have no *Hieros* (sic = *Hiereus*) or sacrificing Priest. You have no room for him. If our sins had not been expiated – if the blood of Christ had been shed in vain, then we might have required Priests and sacrifices to complete and consummate what Christ had failed to do. But having one offering perfected for ever of the blood of cleansing which takes away all sin, we have no vocation for the Priest to discharge, our sacrifice is Christ, completed once for all, and we need nothing else. [...]», βλ. εφ. *The Western Times*, Σάββατο, 14 Σεπτεμβρίου 1850, σ. 3. Κατά συνέπεια, δεν θα ήταν άσκοπο να θεωρήσουμε ότι ο Αιδεσ. Κλέμεντσον, –ο οποίος δεν αποκλείεται να είχε παραβρεθεί στην εν λόγω συνέλευση– στην αντιπαράθεση που ξεκίνησε τρία χρόνια αργότερα, ακόμα κι αν δεν λειτουργούσε ως εκτελεστικό όργανο σε «διατεταγμένη υπηρεσία», οπωσδήποτε προωδούσε και εκπροσωπούσε εδραιωμένες θέσεις και κοινούς τόπους της PRS.

⁴⁸ Για το συγκεκριμένο θέμα, βλ. τη διαφωτιστική επιστολή του αλληλογράφου που υπέγραφε με τα αρχικά «W.S.B.» (εφ. *TSJC*, Τρίτη, 15 Νοεμβρίου 1853, σ. 1): «[...] It appears from contemporaneous writings, that the Puritans of the Elizabethan age had precisely the same objections to the terms “priest,” as those entertained by Mr. Clementson to the term *ιερεύς*, neither of which primarily or necessarily implies a *sacrificer*, although the latter was generally understood by both Jews and Gentiles – and the former by the Romanists – in that restricted sense. [...] And if his reasoning [σημ. αναφερόμενος στο παράδειγμα από τον Richard Hooker] holds good in vindication of the word “priest,” notwithstanding its having been used by the Romanists for many ages as a *sacrificer*, surely it is an equally satisfactory vindication of the word *ιερεύς*, which primarily means no more than *one who ministers in holy things* (from *ιερός*, as opposed to *βέβηλος*), and was so used by the ancient Greek fathers of the Christian Church, by whom it was never meant to imply *one offering a sacrifice* literally and strictly. / And if the word *ιερεύς* be objectionable as a translation of “minister” or “priest” in our Church services, because *ιερεύς* is never applied in the New Testament to the ministry exclusively, but to all faithful Christians alike – then, by parity of reasoning, our word “priest,” in the sense of minister, should be expunged from our Prayer Book, since in the English version of the New Testament that very word “priest” is used *always as a translation of ιερεύς* (and is therefore common to all Christians), and never of *πρεσβύτερος*, which is always rendered “elder.” [...]». Για το απόσπασμα από την αντιπαράθεση του Hooker με τον Cartwright, πρβλ. *The works of Mr. Richard Hooker...*, επιμ. Rev. W.S. Dobson, M.A., τόμ. 1, J.F. Dove, Λονδίνο 1825, (Ecclesiastical Polity, Book IV), σ. 373-374.

Καθώς η αντιπαράθεση, μετά και τις παρεμβάσεις του Κάλβου, είχε παραταθεί επί δύο επιπλέον εβδομάδες, με τοποθετήσεις που είχαν σε μεγάλο βαθμό αποδομήσει τον πυρήνα των αρχικών θέσεων του Αιδεσ. Κλέμεντσον αλλά κυρίως την «αγαθότητα» των προθέσεών του, είχε έρθει πλέον η ώρα να γραφεί ο επίλογος.⁴⁹

Ο εκδότης Γκίφαρντ, συνεπώς, στις 20 Δεκεμβρίου 1853 έδινε τον τελευταίο λόγο, αφενός σε έναν εκπρόσωπο της SPCK, ώστε να ανασκευάσει τους ισχυρισμούς του Αιδεσ. Κλέμεντσον για το κατά πόσον είχε εκδοθεί κάποια άλλη νεοελληνική μετάφραση του *Προσευχηταρίου* από την Εταιρεία, παλαιότερη της έκδοσης του 1839,⁵⁰ και αφετέρου στον Αιδεσ. Κλέμεντσον, ο οποίος, διγμμένος από τις κατηγορίες περί «ανειλικρίνειας», ένιωθε την ανάγκη –με εμφανή πλέον τα σημάδια της κόπωσης– να υπερασπιστεί τον εαυτό του, κάνοντας ωστόσο και ορισμένες

⁴⁹ Ο εκδότης, έχοντας εξαντλήσει όλα τα περιθώρια ανοχής και εκδοτικής μεγαθυμίας, στο φύλλο της 15ης Δεκεμβρίου 1853 (σ. 3), έκανε την εξής δήλωση: «Our correspondents must perceive that this controversy is now becoming exceedingly tiresome, and we feel assured that they will join with us in the opinion that it ought at once to be brought to a close. – Ed. *St. James's Chronicle*.». Ωστόσο, στο επόμενο φύλλο της 20ής Δεκεμβρίου 1853 (σ. 1), έδινε κατ' εξαίρεση λίγο ακόμα χώρο για δύο απαραίτητα «υστερόγραφα», σημειώνοντας τα εξής: «We owe it to the Society to insert the following correction of a mistake which occurs in Mr. Clementson's letter in our number of Thursday; and we owe it to Mr. Clementson to allow him to reply to the charge of disingenuousness preferred against him. ALL further communications on this long-protracted subject *must* henceforth be discontinued. – EDITOR.».

⁵⁰ Ο αλληλογράφος που υπέγραφε με τα αρχικά «T.H.H.» την εν λόγω διευκρινιστική επιστολή, στο τελευταίο φύλλο της αντιπαράθεσης εκπροσωπώντας την SPCK, θα πρέπει δικαίως να ταυτιστεί με τον Αιδεσ. Thomas Hartwell Horne (1780-1862), ο οποίος, όπως είδαμε και στην εισαγωγή του αποσπάσματος των Πρακτικών της 8ης Νοεμβρίου 1853 ήταν εκείνος που φρόντισε εγκαίρως να «στρέψει την προσοχή» των Γραμματέων της Εταιρείας προς το ζήτημα της αντιπαράθεσης, προσκομίζοντας και τα σχετικά δημοσιεύματα. Ο Αιδεσ. T. Hartwell Horne, στην επιστολή του, εκθέτοντας με οριστικό τρόπο τους αυθαίρετους και ψευδείς ισχυρισμούς του Αιδεσ. Κλέμεντσον για την απόδοση της νεοελληνικής μετάφρασης του *Προσευχηταρίου* του 1826 –που υποτίθεται ότι είχε εξετάσει– στην SPCK, διαβεβαίωνε το αναγνωστικό κοινό για τα εξής: «In a letter from Mr. Clementson which appears in the *St. James's Chronicle* of yesterday evening, I observe the following passage: –“I never saw Dr. Kalvo's translation” (viz., of the Prayer Book into Romaic); “my remarks have exclusive reference to the two editions published by the Christian Knowledge Society, the one in 1826, and the other in 1839.” / May I, then, be allowed to state, through the medium of your valuable columns, that the only Romaic version of the Book of Common Prayer ever issued by the Society for Promoting Christian Knowledge, is that which was published in 1839, and that *that* edition has never been reprinted». Βιογραφικά στοιχεία για τον πολυγραφότατο Αιδεσ. T. Hartwell Horne, βλ. T. C. [=Thompson Cooper], «Horne, Thomas Hartwell», [στο:] *Dictionary of National Biography*, επιμ. Sidney Lee, τόμ. 27, Macmillan and Co., Νέα Υόρκη – Smith, Elder, & Co., Λονδίνο 1891, σ. 363-364.

υποχωρήσεις. Συγκεκριμένα, εγκατέλειπε την επίκληση της αυθεντίας του 17ου άρθρου του «Συμβουλίου της Βηθλεέμ» —έπειτα από την αμφισβήτηση που εδέχθη, αρχικώς από τον Κάλβο και ακολούθως, με περισσότερη αυστηρότητα, από τον αλληλογράφο με τα αρχικά «J.D.G.», ο οποίος τον ήλεγχε και για την πιστότητα των παραδεμάτων του—, για να διατηρήσει, τελικώς, μόνο την αυθεντία της «Λειτουργίας του Αγίου Χρυσοστόμου», αποσύροντας σιωπηρώς, όπως όλα δείχνουν, το επίμονο αρχικό του αίτημα για την απομάκρυνση της λέξης «ιερέυς» από τη νεοελληνική μετάφραση της SPCK, και κλείνοντας την επιστολή του με ορισμένα γενικόλογα —όσο και αυθαίρετα— «συμπεράσματα», κατά το γνωστό του «μοτίβο», προκειμένου απλώς να διασώσει τα όποια προσχήματα.⁵¹

⁵¹ Βλ. εφ. *TSJC*, Τρίτη, 20 Δεκεμβρίου 1853, σ. 1: «[...] Your *anonymous* correspondent then finds fault with me for not giving the word “slay,” which Dr. Covel uses as the translation of the Greek verb *θύειν*. My reason for choosing the word “sacrifice,” whereby to render that term, was because Dr. Kalvo had stated before the Board of the Christian Knowledge Society that “a *sacrifice*” was “*essentially*” involved in the word “*θύτης*, or any word derived from it.” How, then, can I be justly stigmatized as an “unfair controversialist” for giving the translation admitted by an opponent to be true. Knowing that the word *θύειν* was in the original, I was not bound to give the translation of Dr. Covel, but chose rather to render it in accordance with the suggestion of Dr. Kalvo. / Again, “J.D.G.” adduces as another instance of my “disingenuousness” in representing “the writings and doings of other people,” that I quoted the “Liturgy of St. Chrysostom,” “without bestowing the least notice upon *Dr. Covel’s note on this passage*.” Truly, Mr. Editor, I have been guilty of a very grave offence here. I refer to the acknowledged service book of the Greek Church, to show that a priest of that communion bears a sacrificial character — exercises the office of a *θύτης*, or “sacrificer;” and I cannot “be trusted as a fair controversialist,” because, forsooth, I “bestow not the least notice” upon the notes and comments of a *private individual, who did not belong to the communion of the Greek Church at all*. Dr. Covel’s “notes,” moreover, don’t throw much light on the subject, for I cannot understand how it is that “the true sacrifice of Christ *once offered*” (“once for all,” “only once”), can in *any sense* be “REPEATED.” This, however, by the way. [Ο Αιδεσ. Κλέμενσον, προφανώς, αδυνατεί να συλλάβει τέτοιες λεπτές υπερβατικές έννοιες, μέσα από το στενό και σχολαστικό προτεσταντικό του πρίσμα, προσεγγίζοντας τις πατερικές πηγές μάλλον επιλεκτικά και υπό προκαθορισμένη, δογματικώς, οπτική γωνία. Σε αντίθετη περίπτωση, εφόσον μάλιστα επικαλείται τον Άγιο Ιωάννη τον Χρυσόστομο, θα μπορούσε να βρει μια θαυμάσια εξήγηση στη συγκεκριμένη απορία του, περί της «επαναλαμβανόμενης» θυσίας του Χριστού, στα ερμηνευτικά σχόλια του Χρυσοστόμου στην *Εις Προς Εβραίους Ομιλία*, 17, 3, *P.G.* 63, 131]. / I come now to “J.D.G.’s” last charge against me, and which he introduces with great glee, thinking no doubt to extinguish me at once. / And here I will confess (for I seek not victory, but the establishment of *truth*, for which I will for ever contend), that I took the extract from the 17th Article of “the Council of Bethlehem,” on the authority of the author of a little book entitled “The Greek and Eastern Churches; their History, Faith and Worship,” published by the Religious Tract Society. Dr. Kalvo’s reference to this “council” or “synod” led me to conclude that I had acted unwisely in so doing; and since I have read the letter of “J.D.G.,” I have waded through Dr. Covel’s long and labored argument, by which

*
* *

Με τη λήξη αυτής της μακράς αντιπαράθεσης, κλείνομε και την παρούσα μελέτη, στην οποία παρακολούθησαμε συνολικώς την παρέμβαση και την ανάμειξη του Κάλβου, μέσω της δημοσίευσης των τριών επιστολών του, καθώς και της γνωμοδότησής του ενώπιον του συμβουλίου της SPCK, προς την οποία –ετεροχρονισμένα έστω– εκπλήρωνε τις παλαιές εκείνες υποσχέσεις του «να αποδείξει με πράξεις» την ευγνωμοσύνη του για την εκλογή του ως επίτιμου και αντέπιστέλλοντος μέλους στα 1820.

Παρά τις πολύτιμες υπηρεσίες που προσέφερε ο Κάλβος στην SPCK στη συγκεκριμένη περίπτωση, και παρά το γεγονός ότι επέτυχε, με αφορμή την εν λόγω αντιπαράθεση, να αναθερμάνει τις σχέσεις του με την Εταιρεία, εντούτοις δεν κατόρθωσε, όπως φαίνεται, να «κεφαλαιοποιήσει» μελλοντικώς τις υπηρεσίες αυτές, μέσω κάποιας συμμετοχής του στο εκδοτικό πρόγραμμα της SPCK και ειδικότερα στο γνώριμο πεδίο των θρησκευτικών μεταφράσεων, σύμφωνα με την εμμέσως εκπεφρασθείσα επιθυμία του, στην επιστολή της 14ης Οκτωβρίου 1853 προς τον Αιδεσ. Κλέμεντσον.⁵²

he endeavours to show its want of authority. Whether he entirely succeeds in his design, is a question which I will not debate. I think he does *not*. But be that as it may, in my last letter I gave up that "authority," and rested my argument solely on Dr. Kalvo's statements, compared with the "Liturgy of St. Chrysostom," *whose authority cannot be questioned*. And my argument may now be put in this syllogistic form: – Every *θύτης* is "essentially" a "sacrificer." Every *ιερεύς* is, in the Greek Church, a *θύτης*. Therefore, every *ιερεύς*, in the Greek Church, is "essentially" a "sacrificer." The first proposition is established by the admission of Dr. Kalvo; the second by the "Liturgy" of the Greek Church; and the conclusion is logical, just, and true. / Thus, Mr. Editor, I repel the assault made upon me by your correspondent "J.D.G." In the whole of this controversy, which you have again requested may be brought to a close, I have used nothing but fair argument; but if, in having to contend with so many opponents, and often with three or four at once, I have used a single expression unbecoming a Christian minister, I hereby apologise for the offence, assuring my unknown opponents in this matter, that while I deeply lament what I must always regard the false and unscriptural position which they have taken, I trust we shall all meet in the temple above, where each and every one is *legitimately* a *ιερεύς*. [...]

⁵² Όπως προκύπτει από μιαν εγγραφή στα Πρακτικά της SPCK (Αύγουστος 1855), που δημοσιεύθηκε από τον Αντώνη Ιντιάνο, καθ' υπόδειξη του αρχιμανδρίτη Ιάκωβου Βίρβου, ο οποίος και την εντόπισε, ο Κάλβος στις 28 Ιουλίου 1855 είχε στείλει από το Stratford μιαν επιστολή προς τη διοίκηση της Εταιρείας, εκφράζοντας ευχαριστίες για το αντίτυπο της νέας έκδοσης της νεοελληνικής *Καινής Διαθήκης*, και επισημαίνοντας ένα μεταφραστικό λάθος στις *Πράξεις των Αποστόλων* (II.V.6), βλ. Αντώνης Ιντιάνος, «Συμβολή στη μελέτη του Α. Κάλβου», *Νέα Εστία*, τχ. 282 (15 Σεπτεμβρίου 1938), σ. 1244 (αγγλικό κείμενο)· πρβλ. πιο πρόχειρα, Λεύκιος Ζαφειρίου, *Ο βίος και το έργο...*, ό.π., σ. 123. Παραμένει ανοιχτό το κεφάλαιο των πραγματικών θρησκευτικών πεποιθήσεων του

Αντιθέτως, ο Κάλβος, στη δεύτερη και τελευταία αυτή διαμονή του στην Αγγλία, έμελλε να συνδέσει την όψιμη μεταφραστική του δραστηριότητα με τη νεοσύστατη «Αγγλο-Ευρωπαϊκή Εταιρεία» («Anglo-Continental Society», ιδρυθείσα στα 1853), για λογαριασμό της οποίας θα εκπονούσε τις δύο τελευταίες νεοελληνικές του μεταφράσεις (1856, 1861).⁵³

Κάλβου, ο οποίος, παρότι φαίνεται να έχει προσχωρήσει τυπικώς στον Αγγλικανισμό, εντούτοις, από τη σημαντική αναφορά του στη «Θεολογική Επίκριση» («[...] καθό τέκνα γνήσια της μίας αγίας καθολικής και αποστολικής εκκλησίας και ζηλωταί των πατρικών παραδόσεων, αδυνατούμεν να σιωπώμεν όταν οι εξ ημών επιχειρώσι, προφάσει υπερασπίσεως, ν' ανατρέπωσι τα δόγματα της αμωμήτου ημών πίστεως [...]» (πρβλ. Ανδρέας Κάλβος. «Επίκρισις Θεολογική» [στο:] *Ανδρέας Κάλβος, Έργα τόμ. Β', ό.π., σ. 169*), αλλά και από τη στάση του στην τρίτη επιστολή της παρούσας αντιπαράθεσης, όπου εμφανίζεται ξανά ως απολογητής και υπερασπιστής της «αμωμήτου ημών (δηλ. των Ελλήνων) πίστεως», φανερώνεται, επί της ουσίας, πολύ πλησιέστερα – από ό,τι ίσως θα περιμέναμε – στην ελληνορθόδοξη παράδοση, της οποίας και ως Έλληνας, δηλώνει «γνήσιο τέκνο». Ο π. Γεώργιος Μεταλληνός, ως προς το ζήτημα αυτό, είχε εκφραστεί με αρκετή αμφιθυμία και επιφύλαξη, αν και στην παραπάνω ομολογία του Κάλβου διέκρινε τα εξής: «[...] Το κείμενο [της επίκρισης] δεν είναι συνεπώς απλά θετικό [ενν. ως προς τη σχέση του Κάλβου με τον Χριστιανισμό και ειδικότερα την Ορθοδοξία], αλλά φαινομενολογικά και αποκαλυπτικό του φρονήματός του. [...] Μιλεί για την “Μία” Εκκλησία, που την ταυτίζει, κατά μεγάλη βεβαιότητα, με την Ορθοδοξία. “Εχθροί της Εκκλησίας”, πρέπει να είναι οι Παπικοί και γενικά οι αιρετικοί. Αν ερμηνεύσουμε ορθά τα λόγια του, τότε είναι άξιος θαυμασμού για την ομολογία του και την αντίστασή του, αφού οι κρατούντες στα Ιόνια Νησιά ήσαν προτεστάντες. Η στάση αυτή έρχεται κοντά στους Ριζοσπάστες. [...]», βλ. π. Γεώργιος Δ. Μεταλληνός, «Ο Ανδρέας Κάλβος...», ό.π., σ. 432 (πρβλ. και τις επιφυλάξεις του, *idem*, σ. 433). Οπωσδήποτε, κάθε εκτίμηση για τον πραγματικό δογματικό προσανατολισμό του Κάλβου, θα πρέπει να περιμένει τα πιθανά ευρήματα μιας μελλοντικής έρευνας, που θα είναι σε θέση να δώσει περισσότερο σαφείς και συγκεκριμένες απαντήσεις.

⁵³ Βλ. Γιάννης Ξούριας, «Η μετάφραση του *Περί Δογμάτων, διοικήσεως και ιεροουργιών της Αγγλικής Εκκλησίας* του John Cosin» [στο:] *Ανδρέας Κάλβος, Έργα τόμ. Γ', σ. 164-173* του ίδιου, «Η μετάφραση του *Ποία κατά τους αρχαίους η κυριαρχία του Πάπα* του James Meyrick», *idem*, σ. 173-176. Με την ευκαιρία, τέλος, ας υπενθυμίσουμε ότι το όνομα του Κάλβου («Kalvo, Dr., 7, Sutherland-gardens, London.») συγκαταλέγεται σε μεταγενέστερο κατάλογο των μελών της «Anglo-Continental Society» («Members of the Society in virtue of previous contributions»), στον απόηχο, προφανώς, των δύο συγκεκριμένων συνεργασιών του, βλ. *Twelfth Year's Report of the Anglo-Continental Society for the year 1866*, Rivingtons, Λονδίνο 1866, σ. 92, 94· πρβλ. Λεύκιος Ζαφειρίου, «Charlotte Augusta Kalvo [Wadams] και Ανδρέας Κάλβος. Από την Κέρκυρα στο Λονδίνο και στο Λάουθ: Νέα στοιχεία», περ. *Πόρφυρας*, τχ. 147-148 (Απρίλιος-Σεπτέμβριος 2013), Κέρκυρα 2013, σ. 50, 53 (σημ. 30).

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Παρουσιάζεται, ακολούθως, το αναλυτικό εκδοτικό διάγραμμα του συνόλου της αντιπαράθεσης στις εφημερίδες *The Saint James's Chronicle* και *The London Evening Standard*: 1) εφ. *TSJC*, Σάββατο, 1 Οκτωβρίου 1853, σ. 1: Επιστολή Αιδεσ. William Clementson (τοποχρονολόγηση: «Thornhill-square, Islington, Sept. 28, 1853») | 2) εφ. *TLES*, Δευτέρα, 3 Οκτωβρίου 1853, σ. 3: Επιστολή Αιδεσ. William Clementson (τοποχρονολόγηση: «Thornhill-square, Islington, Sept. 28, 1853»). Πρόκειται για δημοσίευση της ίδιας πρώτης επιστολής. | 3) εφ. *TLES*, Δευτέρα, 5 Οκτωβρίου 1853, σ. 3: Επιστολή George Aldham (τοποχρονολόγηση: «6, St. George's-terrace, Oct. 4, 1853»). | 4) εφ. *TSJC*, Τρίτη, 6 Οκτωβρίου 1853, σ. 3: Επιστολή George Aldham (τοποχρονολόγηση: «6, St. George's-terrace, Oct. 4, 1853»). Πρόκειται για δημοσίευση της ίδιας επιστολής με την προηγούμενη. | 5) εφ. *TSJC*, Σάββατο, 8 Οκτωβρίου 1853, σ. 3: Επιστολή Αιδεσ. J.H. Pooley (τοποχρονολόγηση: «Scother (sic) Rectory, Oct. 7, 1853»). | 6) εφ. *TLES*, Δευτέρα, 10 Οκτωβρίου 1853, σ. 3: Επιστολή Αιδεσ. J. H. Pooley (τοποχρονολόγηση: «Scother (sic) Rectory, Oct. 7, 1853»). Πρόκειται για δημοσίευση της ίδιας επιστολής με την προηγούμενη. | 7) εφ. *TSJC*, Τρίτη, 11 Οκτωβρίου 1853, σ. 3: Επιστολή Αιδεσ. William Clementson (τοποχρονολόγηση: «Thornhill-square, Islington, Oct. 9, 1853»). | 8) εφ. *TLES*, Τρίτη, 11 Οκτωβρίου 1853, σ. 3: Επιστολή Αιδεσ. William Clementson (τοποχρονολόγηση: «Thornhill-square, Islington, Oct. 9, 1853»). Πρόκειται για δημοσίευση της ίδιας επιστολής με την προηγούμενη. | 9) εφ. *TSJC*, Πέμπτη, 13 Οκτωβρίου 1853, σ. 3: (α) Επιστολή Αιδεσ. William Clementson (τοποχρονολόγηση: «Thornhill-square, Islington, Oct. 10 [1853]»)· (β) Επιστολή Αιδεσ. J.N. Palmer (τοποχρονολόγηση: «Breamore Rectory, Oct. 11, 1853»)· (γ) Επιστολή με υπογραφή «A Country Parson». | 10) εφ. *TLES*, Παρασκευή, 14 Οκτωβρίου 1853, σ. 3: Επιστολή Αιδεσ. William Clementson (τοποχρονολόγηση: «Thornhill-square, Islington, Oct. 10 [1853]»). Πρόκειται για δημοσίευση της ίδιας επιστολής με την 9(α). Καθώς στο σημείο αυτό έχουν εμφανιστεί περισσότεροι αλληλογράφοι μέσω της εφημερίδας *The Saint James's Chronicle*, ο διάλογος παύει να διεξάγεται παράλληλα στην εφημερίδα *The London Evening Standard*, και με απόφαση, προφανώς, του εκδότη των δύο εφημερίδων, περιορίζεται πλέον μόνο στην *TSJC* έως το τέλος της αντιπαράθεσης. | 11) εφ. *TSJC*, Τρίτη, 18 Οκτωβρίου 1853, σ. 1: (α) Επιστολή Αιδεσ. William Clementson (τοποχρονολόγηση: «Thornhill-square, Islington, Oct. 14. [1853]»)· (β) Επιστολή με υπογραφή «T.W.C.» [= πρόκειται πιθανότατα για τον Αιδεσ. Thomas William Carwardine, 1819-1889] (τοποχρονολόγηση: «Cambridge University, Oct. 15, 1853»)· (γ) Επιστολή με υπογραφή «Presbyter Anglicanus» [= Αιδεσ. Joseph

Hemington Harris, 1800-1881]. | 12) εφ. *TSJC*, Σάββατο, 22 Οκτωβρίου 1853, σ. 3: (α) Επιστολή με υπογραφή «T.F.H.» (ημερομηνία: «Oct. 20. [1853]»). (β) Επιστολή με υπογραφή «C.D.» (ημερομηνία: «October 21, 1853»). | 13) εφ. *TSJC*, Τρίτη, 25 Οκτωβρίου 1853, σ. 3: Επιστολή Αιδεσ. J. H. Pooley (τοποχρονολόγηση: «Scother (sic) Rectory, Oct. 22, 1853»). | 14) εφ. *TSJC*, Πέμπτη, 27 Οκτωβρίου 1853, σ. 3: (α) Επιστολή Αιδεσ. William Clementson (τοποχρονολόγηση: Weymouth, Oct. 26. [1853]). (β) Επιστολή με υπογραφή «Presbyter Anglicanus» [= Αιδεσ. Joseph Hemington Harris]. (γ) Επιστολή με υπογραφή «Ιερέυς» (τοποχρονολόγηση: «Stevenage, Oct. 25, 1853»). | 15) εφ. *TSJC*, Σάββατο, 29 Οκτωβρίου 1853, σ. 3: Επιστολή με υπογραφή «J.H.C.». | 16) εφ. *TSJC*, Τρίτη, 1 Νοεμβρίου 1853, σ. 1: (α) Επιστολή Αιδεσ. William Clementson (τοποχρονολόγηση: «Whitechurch Canonicorum, Dorset, Oct. 29, 1853»). (β) Επιστολή με υπογραφή «Laicus» (ημερομηνία: «Oct. 29, 1853»). | 17) εφ. *TSJC*, Τρίτη, 8 Νοεμβρίου 1853, σ. 3: (α) Επιστολή Αιδεσ. William Clementson (τοποχρονολόγηση: «Exeter, Nov. 3, 1853»). (β) Επιστολή με υπογραφή «Ιερέυς» (ημερομηνία: «Nov. 3, 1853»). | 18) εφ. *TSJC*, Πέμπτη, 10 Νοεμβρίου 1853, σ. 3: Επιστολή με υπογραφή «Laicus». | 19) εφ. *TSJC*, Τρίτη, 15 Νοεμβρίου 1853, σ. 1: (α) Επιστολή Αιδεσ. William Clementson (τοποχρονολόγηση: «Thornhill-square, Islington, Nov. 12, 1853»). (β) Επιστολή με υπογραφή «Ιερέυς» (ημερομηνία: «Nov. 10, 1853»). (γ) Επιστολή με υπογραφή «W.S.B.» (ημερομηνία: «Nov. 14, 1853»). | 20) εφ. *TSJC*, Πέμπτη, 17 Νοεμβρίου 1853, σ. 1: Επιστολή Αιδεσ. J. D. Affleck (τοποχρονολόγηση: «Rectory, Dalham Nov. 16. [1853]»). | 21) εφ. *TSJC*, Τρίτη, 22 Νοεμβρίου 1853, σ. 1: (α) Απόσπασμα Πρακτικών SPCK (8 Νοεμβρίου 1853). (β) Επιστολή Αιδεσ. William Clementson (τοποχρονολόγηση: «Thornhill-square, Islington, Nov. 17, 1853»). (γ) Επιστολή με υπογραφή «Ιερέυς» (ημερομηνία: «Nov. 18, 1853»). (δ) Επιστολή με υπογραφή «J.D.G.» (ημερομηνία: «Nov. 19, 1853»). Στο σημείο αυτό, ο εκδότης κάνει έκκληση προς τους αλληλογράφους να μη συνεχίσουν περαιτέρω την αντιπαράθεση: «With the publication of these letters we trust that our correspondents will allow the controversy to close – *Ed. of the St. James's Chronicle*». | 22) εφ. *TSJC*, Σάββατο, 26 Νοεμβρίου 1853, σ. 3: Επιστολή Αιδεσ. William Clementson (τοποχρονολόγηση: Thornhill-square, Islington, Nov. 23. [1853]). | 23) εφ. *TSJC*, Πέμπτη, 1 Δεκεμβρίου 1853, σ. 3: (α) Επιστολή Ανδρέα Κάλβου, «A. KALVO» (τοποχρονολόγηση: «Stratford-grove, Stratford, Essex, Nov. 28, 1853»). (β) Αντίγραφο επιστολής Ανδρέα Κάλβου, «A. KALVO» (στοιχεία παραλήπτη-ημερομηνία: «To W. Clementson, M.A., / Oct. 14, 1853»). (γ) Επιστολή Αιδεσ. W. Guise Thucker (τόπος: «Haslar Hospital»). (δ) Επιστολή με υπογραφή: «H.L.». (ε) Επιστολή με υπογραφή «W.S.B.» (ημερομηνία: «Nov. 26. [1853]»). | 24) εφ. *TSJC*, Τρίτη, 6 Δεκεμβρίου 1853, σ.

3: Επιστολή Αιδεσ. William Clementson (τοποχρονολόγηση: «Thornhill-square, Islington, Dec. 2, 1853»). | 25) εφ. *TSJC*, Πέμπτη, 8 Δεκεμβρίου 1853, σ. 3: (α) Επιστολή με υπογραφή «Moderator»· (β) Επιστολή Αιδεσ. J. D. Affleck (τοποχρονολόγηση: «Rectory, Dalham, Dec. 7, 1853»)· (γ) Επιστολή με υπογραφή «Ιερέυς» (ημερομηνία: «Dec. 8, 1853»). | 26) εφ. *TSJC*, Σάββατο, 10 Δεκεμβρίου 1853, σ. 3: Επιστολή Ανδρέα Κάλβου, «KALVO» (τοποχρονολόγηση: «Stratford Grove, Dec. 8 [1853]»). | 27) εφ. *TSJC*, Πέμπτη, 15 Δεκεμβρίου 1853, σ. 3: (α) Επιστολή Αιδεσ. William Clementson (τοποχρονολόγηση: «Thornhill-square, Islington, Dec. 13, 1853»)· (β) Επιστολή με υπογραφή «J.D.G» (ημερομηνία: «Dec. 13, 1853»)· (γ) Επιστολή με υπογραφή «Laicus» (τόπος: «Islington»). Στο σημείο αυτό, ακολουθεί δεύτερη έκκληση του εκδότη για τη διακοπή της αντιπαράθεσης: «Our correspondents must perceive that this controversy is now becoming exceedingly tiresome, and we feel assured that they will join with us the opinion that it ought at once to be brought to a close – Ed. *St. James's Chronicle*.». | 28) εφ. *TSJC*, Τρίτη, 20 Δεκεμβρίου 1853, σ. 1: Εκδοτικό σημείωμα: «We owe it to the Society to insert the following correction of a mistake which occurs in Mr. Clementson's letter in our number of Thursday; and we owe it to Mr. Clementson to allow him to reply to the charge of disingenuousness preferred against him. ALL further communications on this long-protracted subject *must* henceforth be discontinued. – EDITOR.» (α) Επιστολή με υπογραφή «T.H.H.» [=Αιδεσ. Thomas Hartwell Horne, 1780–1862] (ημερομηνία: «Dec. 16, 1853»)· (β) Επιστολή Αιδεσ. William Clementson (τοποχρονολόγηση: «Thornhill-square, Islington, Dec. 16, 1853»).

Αρ. 1.

[Εφ. *The Saint James's Chronicle*, αρ. φ. 14.980, Σάββατο,
1 Οκτωβρίου 1853, σ. 1].

TO THE EDITOR OF THE ST. JAMES'S CHRONICLE. / SIR, – Will you permit me through the medium of your columns to call the attention of the public, and especially of the Committee of the “Society for Promoting Christian Knowledge,” to an edition of the Book of Common Prayer published by the above society in the Greek language, and containing some most glaring mistranslations, affecting the Protestant and Scriptural character of our beloved Church. Some time since, while on a visit with some relations in Cheshire, a nephew of mine, who is just at that age when youths, having passed the A B C of classical attainments, and entered upon the more critical study of languages, are often desirous that their progress should be known and

appreciated, handed to me for inspection a copy of the Prayer Book in Greek, which he had been using in church. While carelessly turning over the leaves I was struck by the constant recurrence of a word which has no place in the vocabulary of our Church – I mean the word *Ἱερεύς*; this led me to examine the work more carefully, and to my indignation I found that in every place where the word “Priest” occurs in our English version, it had been rendered, not by the proper corresponding Greek term *Πρεσβύτερος*, but by that which presupposes and involves a “sacrifice,” *Ἱερεύς*. As, however, the edition which I then examined was an old one, I did not think it right to make public this gross perversion, having a faint hope that the later editions might have been amended. On Monday last I therefore called at the office of the “Christian Knowledge Society,” and purchased a copy of the *last* edition, bearing the date, *αωλδ*, [sic = *αωλθ*] 1839, which appears to be simply a reprint of the former, containing (I will not call it *wilful*, though how the translators can have made the *mistake* I cannot imagine) the manifest mistranslation referred to. All the Rubrics in which mention is made of the “Priest,” are translated as above; in the prayer for “the Clergy and People,” the word “*curates*” is rendered *Ἱερεῖς*; the same occurs in the “Litany;” again, in the 32d Art., commencing, “Bishops, priests, &c.,” the last word is, in the *Latin* copy of the Articles (which Burnet says is “equally authentic” with the English), “presbyter,” as also in the 36th Art., while the Greek edition which lies before me has the term *Ἱερεῖς*. But, Sir, this tampering with the services of our Church has led the translators, in their zeal to uphold the *sacrificial* character of the Christian ministry, into making an assertion which is in direct contradiction both to the teaching of the Church of England and to the inspired Word of God. In the preface to the Ordination Service it is stated that, “It is evident unto all men diligently reading the Holy Scriptures and ancient authors, that from the Apostles’ time there have been these orders of ministers in Christ’s Church – bishops, priests, and deacons” – in this version *Ἐπισκοποι, Ἱερεῖς, και Διακονοι*. Now I maintain that one of the three orders specified, viz., *Ἱερεῖς*, did not exist in the Christian Church at the time of the Apostles, nor can the smallest proof be brought from the Holy Scriptures that it did. The writers of the New Testament, guided by the Spirit of God, studiously avoid the use of a term, as applied to the ministers of the Gospel, which conveys the idea of a *sacrifice*. *Ἐπισκοποι, πρεσβυτεροι, and Διακονοι* (Potter in his work on “Church Government” maintains that the *two former were one and the same office*) we do constantly read of, but *Ἱερεῖς* never. Indeed, if I mistake not, neither the word *Ἱερεύς* nor any one of its derivations is ever applied to the Christian Church in the New Testament except twice, viz., in 1 Peter, chap. 2, v. 5, and Rev., chap. 1, v. 6, in both which places it

cannot possibly refer to any “order” or office in the ministry, being the title of the whole body of the faithful, those who have been washed from their sins in the blood of Christ. Thus the translators have asserted, in the preface referred to, what is palpably and absolutely false; no amount of ingenuity can relieve them from the charge; they have foisted into the Christian ministry an “order” which Christ never established, of which the writers of the New Testament knew nothing; and which in the Christian Church belongs (as an order) only to the Lord Jesus Christ, who has *ἀπαρβατον ιερωσυνην* – a priesthood which *passeth not beyond himself*.

Perhaps some persons may think that it is of little or no importance whether the term objected to be used or not, and be inclined to condemn me for mooted the question at all; but these are days when it becomes all who value Scriptural truths to watch, and, if possible, to check the first beginnings of evil. Words are the signs of ideas, and there is a tendency in the present day to magnify the ministerial office beyond what the Word of God warrants; a *Ἱερεὺς* is a “sacrificer,” and therefore implies a “sacrifice,” or “victim;” and some persons, *calling themselves Churchmen*, do not hesitate to assert that the *bread and wine* in the Lord’s Supper is the sacrifice *offered to God by the priest*. The assumption of this office or order by the Christian minister renders him guilty of the sin of Corah, Datha<n>, and Abiram, who, not content with the Levitical or *ministerial* office, “*sought the priesthood also*” (see Numbers, c. 16, v. 8–10). We learn from history that the idea of a *Ἱερωσυνη*, gradually developed, was the origin of all the monstrous pretensions which the Papacy has so long made to unlimited authority over the minds and consciences of men. The object of the Romanisers in our Church is evidently to exercise the same authority, and therefore it is necessary that the public should be prepared to resist their claims, which cannot be more effectually done than by stripping them of their “borrowed plumes,” and showing the hollowness of the foundation on which they rest their pretensions. But my design in writing this somewhat lengthy epistle is of a more practical nature. Our Prayer Book has been made to teach a doctrine repudiated by its compilers; already, no doubt, many copies have been circulated, bearing the impress of a venerable society, and calculated to deceive those into whose hands they may have fallen as to the position of one of the “orders” of the Church of England. It rests with the members of the Church whether this evil shall continue or not. At the next meeting of the committee let a resolution be brought forward to revise the *Greek Edition* of the Prayer Book, and to make its language conformable to Scripture and to the teaching of the Church. A resolution of this kind would be far more worthy of consideration than one lately moved by an individual member of the society, on the subject of the proceedings of the Apostolic

Bishop of Jerusalem. If such a resolution be carried, well – the evil will be stopped. If not, the public, in future, know what degree of confidence can be placed in the fidelity of the translations issued by the society, and can act accordingly. At all events, a discussion of the question will make it manifest whether the perversion has been *designed* or was made in *ignorance*. – I am, Mr. Editor, your faithful servant,

WILLIAM CLEMENTSON, M.A.
Thornhill-square, Islington, Sept. 28, 1853.

Αφ. 2.

[Εφ. *The Saint James's Chronicle*, αρ. φ. 15.002,
Τρίτη, 22 Νοεμβρίου 1853, σ. 1].

We beg to direct the attention of our clerical readers to the following extract from the official Monthly Report of the Society for Promoting Christian Knowledge, Tuesday, Nov. 8, 1853:–

The Rev. Charlton Lane having alluded to certain strictures which, he understood, had appeared in some of the public prints, on the adoption of the word *ιερεύς*, to designate “priest,” in Society’s Romaic version of the Book of Common Prayer, the Secretary informed the Board that their attention had been directed to the subject by the Rev. T. Hartwell Horne, who had kindly forwarded to them some of the articles alluded to, from which it appeared that the book objected to had been mistaken for an ancient Greek, instead of a Romaic, version. Letters, also, had been received from two other members of the society upon this subject.

The Secretaries had, in consequence, referred to the early records of the proceedings of the Foreign Translation Committee, which they found to contain ample details respecting the preparation of the translation in question. There had already existed a Romaic version of our Prayer Book, executed in the year 1819, for Mr. Bagster’s Polyglot Liturgy, by Mr. A. Kalvo, a native of Greece, then resident in London, where he had conformed to the Church of England; and who, in the following year, was elected an honorary member of this society. But this was not a complete translation; and the Romaic language, also, had undergone so rapid a change after the Greek revolution, that the importance of a new translation was strongly urged upon the Foreign Translation Committee, so early as the year 1834. As it is a principal care of the committee to produce such versions as shall be understood by foreigners who read them, exactly as the originals are understood by us, it is their practice to employ native translators, under the superintendence of English

clergymen conversant with the language of the proposed translations. In the present instance, accordingly, it appeared that Professor Bambas and Mr. Nicolaides, of Athens, were employed by the committee, under the superintendence of the late Rev. H.D. Leeves, who was for many years the agent of the British and Foreign Bible Society in Greece, and the British Chaplain at Athens. The minutes of the committee show that much pains and care were bestowed upon this version, and that, when it was completed in 1838, the Rev. Joseph Jowett, then superintendent–editor to the Bible Society, was employed to edit the work, and superintend the printing of it in London. The committee appear to have reposed confidence in Mr. Leeves and Mr. Jowett, neither of whom, it might be presumed, would have allowed the use of the word *ιερεύς* as the translation of “priest,” if they had regarded it as countenancing, according to its present acceptation in Greece, such doctrines as it has been made a pretext for imputing to the society. The secretaries further stated that, a few days after this subject had been brought to their notice, Dr. Kalvo, who, after an absence of more than 30 years, had lately returned to England, called at the office to inform them that, having seen in a newspaper one of the letters in question, he had written to the author of it, who gave his name and address, to apprise him of the mistake, as to the present received signification of *ιερεύς*, under which he had published his remarks; but that no notice whatever had been taken of his communication. The secretaries added, that Dr. Kalvo had given them such information, and had furnished them with such documents bearing upon the question at issue, as led to the conclusion that *ιερεύς* had been advisedly, and without any improper motive, employed in the Society’s Prayer Book; and that Dr. Kalvo himself, who was then present, was ready to answer any question that might be put to him on the subject.

The Right Rev. Chairman having said that the Board would be interested in hearing any observations that Dr. Kalvo might do them the favour to make on this matter, that gentleman observed, that *ιερεύς* was the word usually employed in Greece to signify a clergyman in full orders; and that, although the word *πρεσβυτερος* was found in the Greek Office for the Ordination of Priests, that use of it was familiar only to the clergy, while the common people would not understand it as designating one of the orders of the priesthood: that *ιερεύς* was in common use all over Greece to signify an officiating minister in priests’ orders, whereas *πρεσβυτερος*, in many parts of the country, would not be understood to imply a person in orders at all. Dr. Kalvo remarked that there was not a syllable or letter in the word *ιερεύς* to convey, to a modern Greek, any idea of a sacrifice, as for instance there would be, on the contrary, *essentially* in *θύτης*, or in any word derived from it. He begged to remind

the meeting that *ιερεύς*, like many other words in all languages, had both an *essential* and an *accidental* meaning; that *essentially* *ιερεύς* implied no more than one consecrated for a holy function; that *accidentally* it came, in heathen times, to signify a sacrificer, and that, with that sense also, it was adopted by the Septuagint translators to signify the Jewish priest; but that the *accidents* having changed, under the Christian dispensation, the word was still used in Greece, yet without its *accidental* signification, – that, in fact, it retained its *essence*, but had lost its *accident*. He added that, when he was employed to translate the English Liturgy for Mr. Bagster, he thought that, by adopting *ιερεύς* as the interpretation of “priest,” he had chosen the word in which his countrymen would best recognize the order of the priesthood intended by the English term.

Αρ. 3.

[Εφ. *The Saint James's Chronicle*, αρ. φ. 15.006, Πέμπτη, 1 Δεκεμβρίου 1853, σ. 3]

[Α']

TO THE EDITOR OF THE ST. JAMES'S CHRONICLE. / SIR, – As I observe that you have published a letter from Mr. Clementson, calculated to convey to the public an erroneous impression of the purport of the communication which I took the liberty to make to that gentleman on the subject of the modern Greek translation of the English Prayer Book, you will oblige me much by inserting in the St. James's Chronicle, in justification of my character for honesty, the enclosed copy of my letter. I beg also to add that, when I wrote to Mr. Clementson, I had never seen the Greek Prayer Book published by the Christian Knowledge Society, and that my allusions to the style and language of the work had reference to my own translation, which I imagined to be the book in question; although even of that my letter proves that I did not “state,” as Mr. Clementson reports me to have done, that “it was very inaccurate.” – I have the honour to be, Sir, your obedient servant,

A. KALVO

Stratford-grove, Stratford, Essex, Nov. 28, 1853.

[B']
(Copy.)

“Sir, – I read with peculiar attention in the *Record* the letter you addressed to the editor of the *St. James’s Chronicle*, in which you express your objections to the word *ιερεός* (sic*), used in the Greek translation of the Prayer Book. I am afraid, Sir, you are to a certain extent mistaken; for among the 50 or thereabout synonymes that we have to express the word *priest*, none, to my knowledge, is more akin to it than *ιερεός* (sic*) and *πρεσβυτερος* (sic*), if we except the very common but very trivial *παππᾶς* and *λειτουργός*, or *λειτουργῶν*, of the same origin as *liturgy*. We modern Greeks, Sir, do not at all find that the word *ιερεός* (sic*) conveys the idea of *sacrificator*, but simply that of *sacerdos*, or, better, of one ordained as a clergyman.

“Had I any right to propose alterations in the Greek translation to which you allude, I would suggest the entire revision and correction of its style, since our language at the present day is quite different from what it was when, in 1819, the first modern Greek translation was published by Mr. Bagster.

“In case, Sir, you are so situated as to be able to offer my services to the Prayer Book and the Christian Knowledge Society for a revision of this kind, I authorise you to do it freely. – I am, Sir, your most obedient servant,

“To W. Clementson, M.A.,
“A. KALVO.
“Oct. 14, 1853.”

(Here followed a list of 49 Greek words, synonymes for *priest*).

[* σημ. Οι γραφές *ιερεός* και *πρεσβυτερος* –με ψιλή και χωρίς τόνο, αντιστοίχως–, οφείλονται προφανώς σε τυπογραφικά αβλεπτήματα, καθώς έτσι τις συναντούμε και σε επιστολές άλλων αλληλογράφων στην ίδια αντιπαράθεση.]

Αρ. 4.

[Εφ. *The Saint James’s Chronicle*, αρ. φ. 15.010, Σάββατο, 10 Δεκεμβρίου 1853, σ. 3].

TO THE EDITOR OF THE ST. JAMES’S CHRONICLE. / SIR,– The controversy on the translation of the Prayer Book into modern Greek would not have tried your patience and that of your subscribers had Mr. Clementson kept to the point. The question is plainly this – *Is it at all likely that the modern Greeks, on reading the translated Prayer Book, and in seeing that the*

word *ιερεύς* is used, might think that a priest of the Church of England is a sacrificing priest? Now I, as a Greek, and with sufficient qualifications I should think to give an opinion on the subject, state that in the modern language the word *ιερεύς* does not mean a priest of this or that particular religion, but of any in general; that whatever is accidental in the functions of a priest is not comprised in the meaning of that word; and that it does not contain but what is essential, that is to say the idea of one ordained to fulfil certain religious duties.

As for Mr. Clementson, he reasons on the classic and scriptural meaning of the word, instead of reasoning on its modern import. Mr. Clementson, in seeing the translation into modern, takes it for that which was made in the ancient language. Mr. Clementson sees my translation (a poor one indeed), and that of Bambas, and says that the one is nothing but a reprint of the other, whilst the difference between the two is immense. Mr. Clementson receives from me a list of fifty synonymes, both ancient and modern, and believes that they are all modern. In one word, Mr. Clementson cannot give an opinion on a modern Greek translation of the Prayer Book. But Mr. Clementson is a philosopher, is a logician. Well then, why does he not make use of his mental powers to find out that since the word *ιερεύς* is to be read in the Prayer Book of the Church of England and since the Prayer Book of the Church of England gives a clear, patent, unmistakeable idea of the priest, of his functions, and of the several ceremonies of the Church, nobody will conclude that a *ιερεύς* is a *θύτης*, where there is neither a *θύσια* performed, nor a *θυσιαστήριον* on which to perform it.

As to the Greek Church, I think it has nothing to do with the subject. Let us then not enter into those interminable disputes respecting the *ἀναίμακτον* and *πνευματικήν θυσίαν*, and the *μετουσίωσιν*; because, what with these adjectives, and with the expressions *ὑποκάτω εἰς τό εἶδος τοῦ ἄρτου* – *ὑποκάτω εἰς τό εἶδος τοῦ οἴνου* (sic); and moreover by calling the altar now *θυσιαστήριον*, but more frequently *ἅγιαν τράπεζαν*, we really might go on disputing for months. The Catechism of the Greek Church, in the 23d chapter, which bears the title “*ὁ θάνατος τοῦ Χριστοῦ εἶναι ἡ ἀληθῆς καί μόνη θυσία*,” tells Mr. Clementson that *ὁ θάνατος τοῦ Χριστοῦ εἶναι ἡ ἀληθῆς θυσία διὰ τῆς ὁποίας κατηλλάγημεν μέ τὸν θεόν, καί ὅσοι πιστεύουσιν εἰς αὐτόν, τὸν θεῖον Μεσίτην, δικαιοῦνται καί σώζονται... ἡ θυσία τοῦ Χριστοῦ ἦτον ἀληθῆς θυσία ἐπειδὴ ὄλαι αἱ προλαβοῦσαι θυσίαι ἦσαν σκιαί μόνον καί προεικονίσματα ταύτης... Μέ ταύτην τήν θυσίαν ἔλαβε τέλος καί ἡ θυσία τοῦ Ἀαρὼν, ἤγγον τῆς παλαιᾶς Διαθήκης... πλὴν αὐτοῦ δέν δύναται νά ἦναι ἄλλη (sic) θυσία*. And, in the Liturgy of St. Chrysostom, Mr. Clementson would find just before that part of the service he quotes, these remarkable

words uttered by the officiating priest, *Εἰς ἀνάμνησιν τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ*.

But, Mr. Editor, Mr. Clementson forgets having quoted, in his first letter to you, the authority of St. Peter and St. John for the use of *ιεράτευμα* and *ιερεῖς*; does he, then, believe that the First Epistle General and the Apocalypse contain blasphemies? words condemned (so Mr. Clementson thinks) by God himself? – or, that two examples are not sufficient, unless they are picked out from two thousand?

Does Mr. Clementson think that because the word *ιερεύς* is connected with the sacrifice as understood by the Greek Church, we are to expunge it from the translation in question, and substitute for it its equivalent, *πρεσβύτερος*? Among the many reasons Mr. Clementson has against *ιερεύς*, this one was at last brought forward. But the fear of taking up too much of your columns' valuable space, and in order to let Mr. Clementson think a little more of the weight of his new argument, and more particularly of his Council of Bethlehem, I abstain from saying a word about it. Mr. Clementson will find by himself that it would have been much better never to have disturbed you for the sake of attacking, [by] hook and by crook, the Society for Promoting Christian Knowledge. – I am, Sir, your obliged servant,

KALVO.

Stratford Grove, Dec. 8. [1853]

